

**Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Кафедра германської та слов'янської філології**

В. А. Глущенко, К. А. Тищенко

**ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД В
УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ
МОВОЗНАВСТВІ 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.**

**Навчальний посібник для здобувачів
філологічних факультетів**

Слов'янськ 2016

УДК 808.3+ 808.2 : 801

ББК 81.411я73

Г 555

Рецензенти:

Бріцин В. М., доктор філологічних наук, професор, заступник директора Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України;

Рябініна І. М., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету.

За заг. ред. доктора філологічних наук, професора В. А. Глуценка

Глуценко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. : навчальний посібник для здобувачів філологічних факультетів / В. А. Глуценко, К. А. Тищенко. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. – 98 с.

Розглянуто порівняльно-історичний метод та його структуру; проаналізовано порівняльно-історичний та історичний методи в лінгвогенетичних дослідженнях; вивчено історизм і передумови виникнення порівняльно-історичного мовознавства; досліджено встановлення причинових і системних зв'язків в українській і російській компаративістиці 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

Матеріали посібника можуть бути використані як здобувачами-філологами, так і викладачами-словесниками, а також усіма, хто цікавиться історією компаративістики.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою ДДПУ
(протокол № 9 від 26.05.2016 р.)*

УДК 808.3+ 808.2 : 801

ББК 81.411я73

© В. А. Глуценко, К. А. Тищенко, 2016.

ВСТУП

Відомо, що в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. саме в історико-фонетичних студіях, виконаних на матеріалі східнослов'янських мов, принципи порівняльно-історичного дослідження відбито найбільш повно. Цей матеріал і залучено в навчальному посібнику.

Ми виходимо з того, що порівняльно-історичний метод доцільно розглядати як складну лінгвістичну одиницю, що містить три різні компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний. Наукові принципи характеризують онтологічний компонент у структурі методу. Операційний компонент порівняльно-історичного методу включає прийоми та процедури дослідження. Телеологічний компонент цього методу становить його мета.

Головну увагу ми приділяємо онтологічному компоненту порівняльно-історичного методу, проте звертаємося й до телеологічного та операційного компонентів.

Основними принципами порівняльно-історичного дослідження є принципи історизму, причиновості й системності як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ.

Зазначимо, що порівняльно-історичний метод і порівняльно-історичне мовознавство виникли у першій чверті XIX ст. Твердження про те, що історизм і є тим принципом, який викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, у методологічному аспекті є найважливішим. Поява досліджень засновників порівняльно-історичного методу, до яких належать Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Грім, О. Х. Востоков, означала застосування до мовних явищ принципу історизму. Останнє було глибоко закономірним.

Головним надбанням мовознавства в цей період стало розуміння змінюваності мови. Виникає ідея нерівномірності розвитку мовних елементів різних рівнів. У російському мовознавстві це твердження плідно розробляв І. І. Срезневський.

Характерною особливістю цього періоду є прагнення мовознавців зв'язати історію мови з історією народу (М. І. Греч, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський).

Принцип історизму в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. виступає як провідний, причому ідеї історизму й розвитку мови плідно розроблено не тільки в діяхронічних, а й у синхронічних студіях, присвячених тогочасному стану східнослов'янських мов, наприклад, у працях Г. П. Павського та К. С. Аксакова, які містять у собі історичний коментар до тогочасних мовних явищ.

Для лінгвістичних праць 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. є характерним брак синтезу історичного та порівняльного вивчення, незважаючи на теоретичне обґрунтування тісного взаємозв'язку історичного та порівняльного дослідження мови в студіях таких учених, як Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський.

Вивчення праць 20-х – 60-х рр. дозволяє зробити висновок, що в плані застосування прийомів і процедур порівняльно-історичного методу для цього часу було характерним переважання прийому генетичного ототожнення фактів над процедурою лінгвістичної реконструкції. Саме в цьому прийомі становлення принципу історизму відбувалося в першу чергу і до того ж найбільш повно й послідовно.

Цінними для ґрунтовного аналізу порівняльно-історичного методу як складної логічної одиниці є праці видатних українських істориків мови, а саме: М. О. Максимовича, П. О. Лавровського, Я. Ф. Головацького.

Михайло Олександрович Максимович (1804 – 1873) – видатний український учений-енциклопедист, фольклорист, історик, філолог, етнограф, поет. М. О. Максимович був почесним членом кількох українських та російських університетів і багатьох наукових товариств. Мовознавець опублікував низку статей про класифікацію слов'янських мов (1838, 1845 і 1850), у яких широко використовував дані української мови. У дискусії з М. П. Погодіним і П. О. Лавровським Максимович обстоював «старобутність» української мови. Фольклорні видання вченого мали величезний вплив на українську фольклористику. Вони викликали зацікавленість до українського фольклору не лише серед інших слов'янських народів (зокрема, росіян, поляків, чехів), а навіть в Англії й Америці. М. О. Максимович є автором таких відомих розвідок, як «Начатки русской филологии : об отношении русской речи к западославянской» (1880), «Новые письма к М. П. Погодину : о старобытности малороссийского наречия» (1880) та ін.

Петро Олексійович Лавровський (1827 – 1886) – видатний російський і український історик, філолог, педагог. Вивчав фонетичні риси «спільноруської прамови». З часом учений від визнання «спільноруської мови» прийшов до констатації лише «найближчої спорідненості» української та російської мов. П. О. Лавровський висунув твердження про наявність в українській мові багатьох явищ, спільних із сербською. Відомі наукові праці вченого: «О языке северных русских летописей» (1852), «Обзор замечательных особенностей наречия малоруського сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями» (1859) та ін.

Яків Федорович Головацький (1814 – 1888) – український лінгвіст, етнограф, фольклорист, історик, поет, священник, педагог, громадський діяч. Співзасновник об'єднання «Руська трійця», співавтор збірника «Русалка Дністровая». Зберігає свою наукову цінність низка

історичних праць ученого з дослідження окремих проблем історії Закарпаття, Галичини і Буковини, слов'янського етногенезу, польсько-галицьких, польсько-українських і слов'яно-германських стосунків. Серед лінгвістичних праць мовознавця варто зазначити «Граматику русского языка» (1849).

Дослідження порівняльно-історичного методу в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. також тісно пов'язане з розвідками таких відомих російських компаративістів, як Олександр Христофорович Востоков, Ізмаїл Іванович Срезневський, Федір Іванович Буслаєв, Микола Іванович Греч, Михайло Никифорович Катков, Герасим Петрович Павський, Костянтин Сергійович Аксаков.

Олександр Христофорович Востоков (1781 – 1864) – видатний російський філолог, поет, письменник, перекладач, основоположник російського слов'янознавства.

Учений розробив основи порівняльно-історичної фонетики та граматики слов'янських мов, наголосив на різниці між слов'янськими мовами давньої та сучасної епохи, визначив хронологічні рамки найважливіших історичних змін у складі слов'янських мов, подав зразки конкретного опису мови і палеографічних особливостей давніх писемних пам'яток. Є автором таких лінгвістичних праць як «Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам» (1865), «Русская грамматика» (1874) та ін.

Ізмаїл Іванович Срезневський (1812 – 1880) – видатний філолог, славіст, історик, палеограф. У своїх працях мовознавець звертав увагу на необхідність опису давніх писемних пам'яток, укладання регіональних словників, вивчення тогочасної літературної мови і діалектів, підготовку історичного словника та історичної граматики російської мови (а також української та білоруської) із залученням матеріалу історії інших

слов'янських мов, дав опис основних особливостей української мови. Учений уперше розробив теоретичні засади слов'янської палеографії, поставивши її вивчення на наукову основу. Опублікував багато пам'яток давньоруського та давньослов'янського письменства, низку відомих розвідок, а саме: «Взгляд на памятники украинской народной словесности» (1934), «История русского языка : курс 1849–50 года» (1959), «Мысли об истории русского языка» (1959) та ін.

Федір Іванович Буслаєв (1818 – 1897) – видатний російський філолог і мистецтвознавець. Автор низки праць з історії російської мови, зокрема «Исторической грамматики русского языка» (1959), давньоруської літератури, усної народної творчості. Відомий як представник логіко-граматичного напрямку в мовознавстві. Багато зробив для вивчення пам'яток давньоруської літератури та мистецтва.

Микола Іванович Греч (1787 – 1867) – російський письменник, редактор, журналіст, публіцист, філолог, перекладач. Відомий як редактор низки періодичних видань, які відігравали важливу роль у російському літературному житті XIX ст. Відомі лінгвістичні праці: «Чтения о русском языке» (1840), «Пространная русская грамматика» (1827).

Михайло Никифорович Катков (1818 – 1887) – російський публіцист, літературний критик, мовознавець. Автор відомої розвідки «Об элементах и формах славяно-русского языка» (1845). Працював у декількох московських газетах. Був редактором журналу «Русский вестник».

Герасим Петрович Павський (1787 – 1863) – російський філолог, перекладач, священик, автор низки оригінальних статей та фундаментальної праці «Филологические наблюдения над составом русского языка: Первое рассуждение. О буквах и слогах» (1850).

Костянтин Сергійович Аксаков (1817 – 1860) – російський письменник-критик, мовознавець. 1835 року закінчив історико-

філологічний факультет Московського університету зі ступенем кандидата і почав співпрацювати в часописах «Телескоп», «Молви», «Московский наблюдатель», «Русская беседа». Найзначніша з літературно-критичних статей – «Огляд сучасної літератури» (1857), ґрунтовна наукова праця – «Опыт русской грамматики» (1860).

§ 1. Порівняльно-історичний метод і його структура

Науковий метод є одним з елементів, за допомогою яких у науці виконують цілеспрямовані пізнавальні дії. Ці елементи утворюють специфічну систему, до якої, крім наукового методу, входять наукова проблема, висування й розробка гіпотез, вибір предмета дослідження, вихідні пізнавальні завдання [27, с. 86].

Проблема наукових методів є однією з найважливіших у мовознавстві. Перш за все необхідно відзначити, що сам термін *метод* лінгвісти вживають у різних значеннях. Найчастіше його трактують у вузькому смислі, як «сукупність прийомів, що використовуються в дослідженні мови» [6, с. 232]. Проте така інтерпретація не повною мірою відповідає значенню слова *метод* як певного способу підходу до дійсності, її пізнання [45, с. 89], збіднює саме поняття лінгвістичного методу. Перспективним видається розуміння методу як складної логічної одиниці з певною структурою [96, с. 258].

Є суттєві суперечності й значні відмінності в дефініціях і трактуваннях методу, у класифікаціях методів. О. О. Селіванова цілком обґрунтовано підкреслює «непорядкованість методологічного інструментарію лінгвістики, відсутність його глибокого аналізу й опису» [94, с. 48]. Це, як зазначає А. С. Зеленько, призводить до того, що в навчальних посібниках для вищої школи наводяться необґрунтовані класифікації методів [48, с. 7] (і, додамо, саме поняття методу подається дуже суперечливо), до «безпідставного релятивізму у визначенні методів, прийомів і процедур дослідження» в кандидатських дисертаціях [84, с. 280].

Як відзначає В. М. Немченко, «у сучасному мовознавстві немає достатньо чіткого уявлення про поняття методу наукового дослідження,

немає повної ясності в питанні про розмежування дослідницьких методів і суміжних явищ» [84, с. 280].

Із цим пов'язана проблема вживання низки термінів, співвідносних із терміном *лінгвістичний метод*. В. М. Немченко говорить про базові термінологічні найменування, відносячи до них терміни *метод*, *методика*, *методологія* [там же]. Упорядкованості у їх уживанні немає. Крім того, здійснений нами аналіз свідчить, що впорядкованості потребують і терміни *принцип*, *підхід*, *прийом*, *процедура*, *операція*. Усі ці поняття так чи інакше пов'язані з поняттям методу, зокрема лінгвістичного; проте єдності в поглядах на те, як співвідносяться принципи, підходи, прийоми, процедури, операції з методом, чи доцільно включати ці феномени в структуру методу, немає.

Якщо «порівняння розвинених теорій методу в повному обсязі має скласти предмет досліджень особливого роду – теорії лінгвістичних методів» [108, с. 6] (а це, безперечно, так), слід констатувати, що теорія лінгвістичних методів поки знаходиться в стадії становлення [29, с. 32].

Отже, звернення до проблеми лінгвістичного методу, до питання про його структуру є надзвичайно актуальним.

Далі наведемо нашу оцінку (значною мірою критичну) тих нечисленних концепцій лінгвістичного методу, які відбилися в науковій літературі. На основі цього буде подано розроблену В. А. Глущенком (з опорою на тезу В. І. Постовалової) концепцію лінгвістичного методу як складної логічної одиниці, що включає в себе три компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний. Вона подана у низці робіт В. А. Глуценка [30, с. 3–6; 29, с. 32–44; 31, с. 71–77].

Оскільки з проблемою сутності лінгвістичного методу та з питанням про його структуру пов'язана проблема класифікації методів (їх

поділ на філософські, загальнонаукові, частковонаукові та спеціальні), ми звертаємося й до цієї проблеми.

Підкреслимо, що спеціальних праць (монографій, статей), безпосередньо присвячених лінгвістичному методу та науковому методу взагалі, бракує.

У подальшому викладі матеріалу ми будемо звертатися не тільки до монографій і статей, а й до вузівських підручників і навчальних посібників. У мовознавстві це можна вважати традиційним. Зокрема, лінгвісти-наукознавці, що пишуть про лінгвістичні методи, часто посилаються на концепцію В. І. Кодухова, викладену ним у підручнику для студентів філологічних спеціальностей [59, с. 202–281].

Ми звертаємося не тільки до праць з лінгвістичної методології, а й до наукознавчих досліджень узагалі, що, сподіваємося, заповнить певні прогалини в теорії лінгвістичного методу.

Науковий метод є одним з елементів, за допомогою яких у науці виконують цілеспрямовані пізнавальні дії. Ці елементи утворюють специфічну систему, до якої, з погляду І. Г. Герасимова, входять науковий метод, наукова проблема, висування й розробка гіпотез, вибір предмета дослідження, вихідні пізнавальні завдання [27, с. 5].

Відзначимо, що Г. П. Щедровицький уважав метод епістемологічною одиницею, яка входить у структуру наукового предмета [121, с. 105].

Термін *метод* уживається в наукознавстві в різних значеннях – у широкому (як спосіб, знаряддя й засіб пізнання) та вузькому (як сукупність прийомів дослідження).

Наукознавці другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. найчастіше трактують метод у вузькому смислі, розглядаючи його як сукупність прийомів, що використовуються в дослідженні. Так, з погляду

О. Г. Спіркіна метод виступає як «сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих розв'язанню конкретного завдання» [104, с. 472], в інтерпретації Г. І. Рузавіна – як «певна систематична процедура» [91, с. 11]. В. В. Биков бачить у методі «схему упорядкованих послідовностей операцій» [18, с. 87–88], Л. О. Мікешина – «систему правил і операцій» [82, с. 229–230].

Отже, в межах вузького трактування науковий метод виступає як сукупність прийомів, процедур і операцій, тобто як гомогенний феномен.

Так само й термін *лінгвістичний метод* уживають у різних значеннях. О. О. Селіванова інтерпретує лінгвістичний метод, по-перше, як «спосіб організації пізнавальної й дослідницької діяльності з метою вивчення явищ і закономірностей мови як об'єкта лінгвістики», по-друге, як «систему процедур аналізу мовних явищ та / або перевірки отриманих результатів». Перше з цих значень є широким, друге – вузьким.

Найчастіше лінгвістичний метод трактують у вузькому смислі. Так, В. А. Звєгінцев бачить у лінгвістичному методі «сукупність робочих прийомів, що об'єднані яким-небудь спільним принципом і використовуються в лінгвістичному дослідженні для виконання часткових дослідницьких завдань» [45, с. 90], О. С. Ахманова – «сукупність прийомів, які використовуються в дослідженні мови» [6, с. 232], В. І. Кодухов – «сукупність прийомів і правил вивчення того чи іншого явища або групи явищ» [59, с. 213], М. Ф. Алефіренко – «сукупність дослідницьких прийомів, методик і операцій, що використовуються для досягнення дослідницьких завдань відповідно до певної лінгвістичної теорії і принципів (методології) пізнання» [3, с. 395].

Такий підхід відбився в поширеній класифікації методів. Поділяючи наукові методи на філософські, загальнонаукові, частковонаукові та спеціальні, наукознавці серед загальнонаукових

методів виділяють спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент (методи емпіричного дослідження), абстрагування, аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання (методи, що використовуються на емпіричному й теоретичному рівнях), ідеалізацію, формалізацію, аксіоматичний і гіпотетичний методи (методи теоретичного дослідження) [104, с. 53–161; 91, с. 227–232]. Отже, у межах цієї класифікації метод ототожнюється з операцією (прийомом, процедурою).

Зазначена класифікація набула значного поширення й у працях, присвячених методам лінгвістичних досліджень. Так, О. О. Селіванова поділяє методи лінгвістичних досліджень на загальні та лінгвістичні. До загальних дослідницьких відносить спостереження, індукцію і дедукцію, гіпотезу, аналіз і синтез, таксономію, порівняння, формалізацію, ідеалізацію, експеримент, фальсифікацію, моделювання [95, с. 339].

Однак ці феномени є операційними елементами (операціями, прийомами чи процедурами); інтерпретація їх як методів є очевидним спрощенням. Так, моделювання може використовуватися як прийом у різних методах, зокрема в порівняльно-історичному. Якщо вважати моделювання методом, треба визнати, що воно в одних випадках виступає як метод, а в інших як прийом. У зв'язку з цим заслуговує на увагу теза О. О. Селіванової про те, що «прийом може мати статус методу залежно від забезпечення ним конкретного результату дослідження» [95, с. 339]. Можливо, авторка саме це мала на увазі, вказуючи при описі порівняльно-історичного методу, з одного боку, на «методику лінгвогеографії», з іншого, на «лінгвогеографічний метод» [95, с. 49–51] (отже, один метод уживається в складі іншого).

Суперечливість такого підходу видається очевидною. На думку В. А. Глуценка, він призводить до «розмивання» поняття методу [29, с. 34].

Отже, зазначені операційні елементи (спостереження та ін.), які, безперечно, входять у структуру різних методів, вважати власне науковими методами недоцільно. Є всі підстави розглядати їх як наукові прийоми. Характерно, що М. П. Кочерган інтерпретує індукцію і дедукцію, аналіз і синтез та гіпотезу як «вихідні прийоми наукового аналізу мовного матеріалу» [63, с. 209–211].

З погляду В. А. Глуценка, ототожнення методу з операціями (прийомами, процедурами) збіднює поняття лінгвістичного методу; метод певним чином відмежовується від принципів і підходів, які не включаються в його структуру [29, с. 35; 31, с. 74].

У зв'язку з цим ми хотіли б навести думку С. Б. Кримського, який стверджував, що «метод не може бути редукований до чисто інструментального функціонування, до простого знаряддя, але передбачає усвідомлення нормативно апаратних засобів та ціннісних настанов у їх нерозривній єдності» [64, с. 111].

Звернемося до питання про відмінність між загальнонауковими та лінгвістичними методами. О. О. Селіванова бачить її в тому, що перші є «дослідницькими операціями з явищами об'єктів будь-якої науки», а другі «застосовуються саме в лінгвістиці з метою вивчення її об'єкта та предмета» [95, с. 49], причому, очевидно, розглядаються як сукупність операцій (приймів, процедур).

Звідси можна зробити висновок, що в такій інтерпретації загальнонаукові та лінгвістичні методи мають ще одну відмінність: якщо лінгвістичні методи є сукупністю операцій (приймів, процедур), то загальнонаукові включають у себе одну операцію (прийом, процедуру).

Розглянемо обидві відмінності. При визнанні чи невизнанні загальнонаукового характеру зазначених операційних елементів треба брати до уваги діалектику часткового та загального. Цілком очевидно, що,

наприклад, експеримент як такий є абстракцією, а реально в науці застосовуються фізичний, хімічний, педагогічний, лінгвістичний та інші експерименти. Чи не доцільнішим було б виділяти не загальнонауковий метод експерименту, а фізичний, хімічний, педагогічний, лінгвістичний експерименти як окремі прийоми у складі різних фізичних, хімічних, педагогічних, лінгвістичних методів? При цьому буде враховуватися, що експеримент у цих науках має і спільне, і відмінне.

Друге протиріччя полягає в тому, що так звані загальнонаукові методи як «дослідницькі операції з явищами об'єктів будь-якої науки» (див. вище) дорівнюють одному прийомові, а лінгвістичні методи (при вузькому трактуванні) є сукупністю прийомів; це чітко виявляється, зокрема, в описі О. О. Селівановою порівняльно-історичного методу [94, с. 340; 95, с. 53–55]. Отже, загальнонаукові методи як певний феномен виявляються «біднішими», ніж частковонаукові та спеціальні, зокрема лінгвістичні.

З іншого боку, при вузькому (а в деяких концепціях – і при широкому) тлумаченні методу він ототожнюється з принципом і підходом. Це стосується так званих «філософських» методів.

Як відомо, поняття «філософського» методу започаткував Г. Гегель; він указував на відмінність «філософського» методу від методів конкретних наук [26, с. 424].

Теза Г. Гегеля набула значного поширення в радянському наукознавстві; вона відбилася, зокрема, в працях О. Г. Спіркіна.

Слід відзначити, що подана О. Г. Спіркіним характеристика наукового методу є суперечливою та еkleктичною. З одного боку, метод ототожнюється з його операційними елементами (див. вище).

З іншого боку, автор відзначає, що у функції методу може виступати «будь-яка теорія», якщо вона «перевірена практикою»; ця теорія

може 1) використовуватися «при побудові інших теорій», 2) визначати «зміст і послідовність експериментальної діяльності» [104, с. 472].

Цілком очевидно, що теорію не можна ототожнювати із «сукупністю прийомів або операцій». Отже, тут термін *метод* уживається в різних значеннях.

Проте, як відзначає В. А. Глущенко [29, с. 39], суперечності у викладі матеріалу О. Г. Спіркіним на цьому не закінчуються, а із зверненням автора до «філософського» методу тільки збільшуються. З погляду О. Г. Спіркіна, «філософські» методи «мають вирішальне значення у визначенні долі дослідження, оскільки саме вони задають загальний напрям дослідження, принципи підходу до об'єкта вивчення, а також є відправним пунктом при світоглядній оцінці отриманих результатів» [104, с. 473]. Автор не уточнив, які саме методи слід відносити до «філософських», але виділив серед них «матеріалізм» і «діалектику» як два взаємопов'язані методи; їх можна розглядати й як один метод – «матеріалістичну діалектику», що є універсальним методом всіх наук, оскільки формулює найбільш загальні закони пізнання. «Філософським» методом суспільних наук в О. Г. Спіркіна виступає «історичний матеріалізм», який імпліцитно інтерпретовано як реалізацію методу «матеріалістичної діалектики» при дослідженні соціальних феноменів [104, с. 473–474].

О. Г. Спіркін відзначав, що «філософські методи “працюють” у науці звичайно не безпосередньо, а за посередництвом інших, більш конкретних методів» [104, с. 474]. Отже, якщо «інші» («більш конкретні») методи автор ототожнює з «прийомами чи операціями», то «філософські» методи мають зовсім іншу природу. О. Г. Спіркін не зазначає, яку саме, але цілком очевидно, що він мав на увазі принципи або підходи. Про це свідчить і те, що до «філософських» *методів* автор відніс *принцип*

історизму, який по-різному відбивається в різних науках (зокрема, в біології та астрономії) [там же].

Отже, концепція О. Г. Спіркіна (відзначимо, що його погляди в радянській науці були загальноприйнятими) містить у собі значні суперечності.

Вони повною мірою відбилися в мовознавстві. Марксистський діалектичний метод, з одного боку, і частковонаукові методи (до яких було віднесено, зокрема, лінгвістичні), з іншого, розрізнявали Б. О. Серебренников, В. І. Кодухов, Ю. С. Степанов [96, с. 269–274; 63, с. 203–205; 108, с. 3] та інші дослідники. Так, Б. О. Серебренников згідно з традицією, яка склалася в радянському наукознавстві, відзначав, що діалектичний (діалектико-матеріалістичний) метод дає загальні методологічні настанови, загальний напрям дослідження; він безпосередньо не пов'язаний з деталями наукової роботи, не є «важелем» наукових відкриттів; цей метод застосовується в усіх науках, але, як підкреслював Б. О. Серебренников (відбиваючи погляди, що в певний час були загальноприйнятими), він не заміщає специфічних частковонаукових методів; діалектичний метод виступає не окремо від них, не поряд з ними, не як додаток до частковонаукових методів, а в них і через них; якщо діалектичний метод подає *абстрактні принципи* (виділено нами – В. Г., К. Т.), то частковонаукові методи конкретизують їх. Отже, діалектичний метод слід розглядати як основу частковонаукових методів [96, с. 273–274].

Декларуючи цю тезу (її неминучість у радянській науці видається очевидною), Б. О. Серебренников посилався, зокрема, на статтю Г. О. Подкоритова [87, с. 36–42]. Цей автор пізніше видав монографію, у якій приділив значну увагу таким засобам наукового пізнання, як принцип і підхід; зокрема, підхід розглядається як методологічна орієнтація

дослідження, як поняття, що керує його загальною стратегією, визначає його напрям; підхід, на відміну від принципу, не є безпосереднім знаряддям пізнання, він відбивається в принципах, прийомах і процедурах певного методу [88, с. 24, 102].

При неупередженому погляді на зазначені феномени видається очевидним: те, що в радянській науці називали діалектичним методом, має всі ознаки наукового принципу (або підходу); цей принцип (підхід) характеризувався такою властивістю, як універсальність [96, с. 257].

Якщо взяти все це до уваги, стає зрозумілим, чому в радянській науці і, зокрема, в мовознавстві термін *метод* уживався як багатозначний. Вторгнення в наукову царину ідеологічних штампів призвело до багатозначності терміна *метод*, до плутанини у вживанні термінів *метод*, *методика*, *методологія*, *принцип*, *підхід*, *прийом*, *процедура*, *операція*. Цілком очевидно, що в працях Б. О. Серебренникова, В. І. Кодухова, Ю. С. Степанова та інших авторів діалектичний метод, з одного боку, і частковонаукові та спеціальні методи, з іншого, виступають як *якісно* різnorідні феномени.

Проте поняття «філософського» методу й відповідний термін продовжує вживатися й у пострадянській науці, зокрема в лінгвістиці. Про відмінність «філософського» методу від методів «конкретних» наук ідеться у «Філософському словнику» [80, с. 559]. Автори іншого словника відзначають, що «філософські» методи опосередковуються іншими, «більш частковими»; «філософські» методи створюють загальну спрямованість дослідження, «принципи підходу» до об'єкта вивчення, характер інтерпретації отриманих результатів [35, с. 628].

Ототожнення «філософських» методів із загальнонауковими спостерігається в М. П. Кочергана. Відзначивши багатозначність терміна *метод*, автор розкриває «загальнонаукове, філософське значення» цього

терміна: ідеться про «методи пізнання предмета в розвитку, в зв'язку і взаємозалежності явищ як єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення, причини і наслідку, необхідності й випадковості, сутності та явища, одиничного, особливого й загального тощо» [63, с. 207], тобто фактично про принципи або підходи. Певно, про таке (або принаймні близьке) значення терміна *загальнонаукові методи* пише О. О. Селіванова, зазначаючи, що ці методи є «узагальненими теоретичними установками та принципами, зумовленими відповідною методологією» [94, с. 48]. Дослідниця підкреслює, що загальнонаукові та спеціальні методи мають різну природу: «загальні методи є епістемологічною площиною дослідження, а спеціальні методи лежать в інструментальній площині аналізу об'єкта» [там же], з чим, безперечно, слід погодитися. У зв'язку з цим можна відзначити, що А. С. Чикобава, характеризуючи «загальні методи», говорив про «загальнометодологічні принципи», спільні для всіх наук [118, с. 7].

Звичайно, ми не заперечуємо значення філософського компонента для методології мовознавства [3, с. 315] та науки в цілому. Ми лише хотіли б підкреслити, що доцільно говорити не про «філософський» *метод*, а про філософські *принципи* та *підходи* дослідження, які входять до структури будь-якого методу і, таким чином, є загальнонауковими.

Отже, так звані «філософські» методи виділяти недоцільно. Те саме стосується загальнонаукових методів (в обох відзначених нами значеннях). Вище йшлося про те, що багато хто з наукознавців виділяє й частковонаукові методи, які, на думку дослідників, уживаються в обмеженій кількості наук. Як на приклад часто посилаються на функціонування порівняльно-історичного методу в мовознавстві та в геології. Не розглядаючи питання про цей метод в усьому обсязі, відзначимо: генетичні дослідження в кожній із зазначених наук настільки

специфічні, що говорити про тотожність методів, які використовуються в мовознавстві та в геології, навряд чи доцільно. Звичайно, питання про частковонаукові методи потребує спеціального дослідження, але, з погляду В. А. Глуценка, наведений матеріал дозволяє в загальному вигляді стверджувати, що виділення таких методів не повною мірою враховує діалектику загального і часткового та має бути відкинене [29, с. 40].

Якщо погодитися з О. О. Селівановою, що лінгвістичні методи – це методи, які «застосовуються саме в лінгвістиці з метою вивчення її об'єкта та предмета» (див. вище), а це, безперечно, так, то треба визнати: усі методи, що застосовуються в лінгвістиці, є лінгвістичними методами, бо вони залишаються в межах об'єкта та предмета мовознавства. Отже, методи лінгвістичних досліджень та лінгвістичні методи – це тотожні поняття. У загальному вигляді можна констатувати: у випадку запозичення мовознавством певного методу з іншої науки спостерігається адаптація цього методу в межах лінгвістики, його пристосування до дослідження мови, отже, він стає лінгвістичним методом [29, с. 41].

Поряд із тенденцією ототожнювати методи з операціями (прийомами, процедурами) у наукознавстві спостерігається протилежна тенденція – відривати операції (прийоми, процедури) від методів, розглядати операційні елементи окремо, як самостійний феномен. При цьому між методом і прийомами постулюється тісний зв'язок, але саме зв'язок різних феноменів, а не частин одного феномена. Ця тенденція відбилася, зокрема, у вживанні словосполучення «прийоми та методи», наприклад у монографії Ю. С. Степанова [108, с. 14]. З погляду В. А. Глуценка, це, так само як і ототожнення методу з прийомами (процедурами, операціями), збіднює поняття методу. Операційні елементи мають бути включені в структуру методу як його складова частина [29, с. 41].

Отже, ми з'ясували, що всі методи, які застосовуються в мовознавчих дослідженнях, є лінгвістичними методами. Вони мають одну й ту саму структуру, яку не можна обмежити операційними елементами.

Звернемося до широкого трактування лінгвістичного методу – його розгляду як складної логічної одиниці. Саме таке тлумачення терміна *метод* видається нам перспективним.

У широкому смислі науковий метод розглядають як шлях пізнання, його вид і спосіб, знаряддя й засіб. За спостереженнями З. А. Каменського [54], таке трактування є класичним: його витoki можна знайти вже в Аристотеля, на нього орієнтувався й Г. Гегель [26, с. 146].

Так, С. Б. Кримський визначає науковий метод як «систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціонування її об'єктів». Науковий метод «окреслює та втілює шлях до істини, напрями ефективної діяльності, що ведуть до реалізації поставлених цілей, задає регулятивні та нормативні настанови пізнавального процесу» [65, с. 373]. Метод «відрізняється від методики та техніки тим, що окрім технічної, процедурної частини включає також їх теоретичне усвідомлення та особливі пізнавальні принципи», він «знаходиться в єдності з певною теорією чи теоріями» [65, с. 374].

У структурі методу С. Б. Кримський виділяє дві частини. Це, по-перше, «конструктивна частина методу» («ціннісні настанови»). Сюди входять принципи методологічного аналізу, зразки та антизразки («ідоли») їх предметного втілення, а також умови застосування методу (його можливості, сфера й обмеження застосування). По-друге, це «алгоритмічно-процедурна частина методу» («апаратні засоби»,

«технічний аспект», «методологічна техніка»). У цю частину автор включає «стандартні правила», «процедури», «алгоритмічні рецепти (способи дії)», «нормативи» та «вимоги» [64, с. 11–114].

Отже, метод у широкому трактуванні слід інтерпретувати як гетерогенний феномен.

Спроби дати й аргументувати широке трактування методу містяться й у мовознавчій літературі.

За визначенням Б. О. Серебренникова, науковий метод узагалі та лінгвістичний метод зокрема – це «певний підхід до досліджуваного явища, певний комплекс тверджень, наукових і чисто технічних прийомів, застосування яких дає можливість вивчити певне явище», тому «метод завжди є системою» [95, с. 258]; специфіка методу визначається об'єктом дослідження та його *метою* (виділено нами – В. Г., К. Т.) [там же].

Узагальнивши цю концепцію, Л. П. Іванова зазначила, що у структурі методу можна виділити «два основні компоненти: теоретичне обґрунтування певного підходу до аналізу мовних і мовленнєвих фактів і методику дослідження, що з нього випливає» [52, с. 5; 51, с. 231].

Погоджуючись з Л. П. Івановою в цілому, ми хотіли б відзначити, що, оскільки на сучасному етапі розвитку науки суттєво зростає роль конструктивістських моментів у науковому пізнанні, поняття методу має пов'язуватися з поняттям мети.

Відзначимо, що в наведених вище дефініціях методу, поданих О. Г. Спіркіним і С. Б. Кримським, метод пов'язується з метою (завданнями) дослідження. У зв'язку з цим О. Г. Спіркін підкреслював: «Важлива особливість сучасного етапу розвитку науки полягає в суттєвому зростанні ролі конструктивістських моментів у науковому пізнанні», унаслідок чого наука не тільки відбиває ті чи інші аспекти реальності, а й проектує реальність «згідно з певними цілями» [104, с. 474]. До цієї тези

приєднався З. А. Каменський [55]. З його погляду, поняття методу має обов'язково пов'язуватися з поняттям мети; відповідну інтерпретацію методу можна назвати конструктивістською [35, с. 628].

Ця тенденція імпліцитно відбилася вже в аристотелівському трактуванні методу [55]. У ХХ ст. її було експліковано. Відзначаючи це, З. А. Каменський [там же] посилається на дефініцію методу у філософських словниках Е. Ейслера (1913, 1929). До цього можна додати, що у філософському словнику Г. Шмідта (1-е вид. – 1912) метод визначається як «планомірний спосіб досягнення певної мети, шлях до мети, певний спосіб та характер дії» [там же].

Тези про те, що будь-який метод завжди з'єднаний з метою (завданнями) дослідження, дотримувався не тільки Б. О. Серебренников, а й Ю. С. Степанов [108, с. 17]. Вона відбилася в тих дефініціях лінгвістичного методу, які подали В. А. Звєгінцев та М. Ф. Алефіренко (див. вище). Проте ніхто з цих дослідників не включає мету у структуру методу; мета виступає лише як своєрідний (хоча й дуже важливий) додаток до методу.

За умови включення мети дослідження у структуру методу (а це видається цілком правомірним) у ній може бути виділений телеологічний компонент.

З погляду В. А. Глуценка, найбільш розчленовані уявлення й засоби для достатньо адекватного опису лінгвістичного методу вироблені в межах інтерпретації методу як одиниці, що включає в себе три різні компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний.

Викладена й аргументована концепція лінгвістичного методу, як нам видається, «знімає» протиріччя, тією або іншою мірою притаманні іншим концепціям.

Трактування лінгвістичного методу як складної логічної одиниці, що включає в себе онтологічний, операційний і телеологічний компоненти, видається перспективним з погляду вивчення одиниць і категорій усіх мовних рівнів. Запропонований підхід дозволяє об'єднати у цілісній концепції методу такі різноманітні, але взаємопов'язані феномени, як принципи / підходи, операції (прийоми, процедури) та мета дослідження

Найбільш розчленовані уявлення й засоби для достатньо адекватного опису лінгвістичного методу вироблені в межах розуміння методу як складної одиниці, що включає три різноманітні компоненти: онтологічний, операційний, телеологічний [89, с. 24]. Комплекс наукових прийомів і процедур та методика їх застосування становлять лише один з компонентів методу – операційний. Правомірність включення до структури методу телеологічного компонента зумовлена тим, що будь-який метод завжди з'єднаний з метою дослідження [108, с. 17].

Більш докладно охарактеризуємо онтологічний компонент методу. Онтологія виступає в ролі засобу, за допомогою якого дослідник сприймає світ як деяку певним чином розчленовану цілісність, дану йому в системі філософських категорій [89, с. 26]. «Підсистема» онтології ніби замикає пізнавальний рух: вона є й логічно першим кроком, задаючи категоріальне бачення об'єкта дослідження, і логічно останнім, включаючи в себе одержані результати [там же, с. 27]. З цього випливає, що як належність онтологічного компонента наукового методу доцільно розглядати такі засоби пізнання, як принцип і підхід.

Науковий принцип є найважливішим методологічним засобом, основою пізнання, теоретико-методологічною основою методу [27, с. 113]. У ролі принципів виступають глобальні твердження з широким радіусом дії, що мають стратегічне значення [87, с. 102]. Іноді принцип розглядають як вихідний пункт дослідження або як його кінцевий результат [89, с. 6].

Проте така інтерпретація недооцінює значення принципу як засобу пізнання. Безумовно, правомірним є твердження про те, що принципи являють собою вихідні, проміжні та кінцеві теоретичні узагальнення [100, с. 25–26]. Очевидно, кожному методу притаманні певні принципи дослідження, причому вони можуть бути як специфічними, так і спільними для кількох методів.

Науковий підхід, тісно пов'язаний з принципом, трактують як методологічну орієнтацію дослідження, як точку зору, з якої розглядають об'єкт вивчення, тобто як поняття, що керує загальною стратегією дослідження [9, с. 74]. Підхід визначає напрямок дослідження [87, с. 24; 38, с. 59], проте він, на відміну від принципу, не є безпосереднім знаряддям пізнання [87, с. 24], а відбивається в принципах, прийомах і процедурах даного методу [11, с. 60]. Саме в такому значенні термін *підхід* ужито в нашій роботі.

Принцип формулюють завдяки методологічному застосуванню тієї чи іншої категорії або категоріальної зв'язки. У результаті виникають своєрідні пізнавальні ряди. Так, категорія *історичне* утворює ряд: історичне – принцип історизму – історичний підхід – історичний метод.

Ми виходимо з широкого трактування лінгвістичного методу як складної одиниці, що включає три різні компоненти: онтологічний, операційний, телеологічний [89, с. 26; 29, с. 35; 31, с. 74].

Висвітлюючи питання про порівняльно-історичний метод в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст., ми зосереджуємо увагу на онтологічному компоненті порівняльно-історичного методу, проте, звичайно, звертаємося й до операційного та телеологічного компонентів.

Операційний компонент порівняльно-історичного методу включає такі прийоми та процедури, як 1) генетичне ототожнення фактів,

2) лінгвістична реконструкція архетипу та фонетичного закону, 3) хронологізація й локалізація мовних явищ [55, с. 6, 58–59; 56, с. 9, 29; 57, с. 84]. Домінуючим універсальним прийомом порівняльно-історичного методу є порівняння [56, с. 12; 96, с. 38–39], а найбільш суттєвою частиною цього методу – процедура лінгвістичної реконструкції [70, с. 202]. Реконструкцію розподіляють на три різновиди: *зовнішню*, *внутрішню* і «*філологічний метод*» [55, с. 47; 56, с. 25]. Перший пов'язаний з виходом за межі єдиної мовної системи, а другий і третій залишаються в її рамках. У практиці мовних досліджень усі три різновиди тісно пов'язані й органічно взаємодіють [55, с. 55–56; 56, с. 25–26; 108, с. 13; 70, с. 91–92; 41, с. 72, 88]. Проте традиційно зовнішня реконструкція вважається ознакою порівняльно-історичного методу, а внутрішня реконструкція і «філологічний метод» – історичного (див. нижче).

Телеологічний компонент порівняльно-історичного методу становить його мета. У сучасному порівняльно-історичному мовознавстві її трактують достатньо широко: це відтворення моделей прамовних станів сімей і груп споріднених мов, їх подальшого розвитку та членування на самостійні мови, а також створення порівняльно-історичного опису (граматик і словників) споріднених мов [85, с. 485]. Проте, очевидно, порівняльно-історичні дослідження можуть бути спрямовані не тільки на одержання конкретних фактів з історії тих або інших мов, тобто мати виключно фактологічний характер. Конкретні мовні факти можна усвідомлювати як вияв загальних закономірностей у «підсистемі» онтології, а мету дослідження – як розкриття історичних, причинових, системних зв'язків фактів мови, тобто як реалізацію принципу загального зв'язку явищ на конкретному історико-мовному матеріалі. Саме так, з методологічних позицій, розуміли мету порівняльно-історичного дослідження вчені Харківської та Московської лінгвістичних шкіл.

В онтологічний компонент порівняльно-історичного методу входять певні принципи та підходи. Провідним для цього методу принципом, який, власне, і викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, є принцип історизму [123, с. 67]. Це твердження можна вважати загальноприйнятим: у будь-якій праці, присвяченій порівняльно-історичному методу, ідеться й про принцип історизму. Проте це не єдиний принцип у структурі онтологічного компонента порівняльно-історичного методу. Проведена нами історико-наукова реконструкція показує, що в працях порівняльно-історичного спрямування значну роль відіграють також принципи причиновості, системності та загального зв'язку явищ. У науковій літературі принципи історизму, причиновості, системності, загального зв'язку явищ розглядають як загальнофілософські [87, с. 80; 11, с. 13–15] і як принципи лінгвістичних генетичних досліджень взагалі [43, с. 29–44]. У нашій роботі вони представлені як принципи саме порівняльно-історичного дослідження, що входять в онтологічний компонент порівняльно-історичного методу. Зазначеним принципам відповідають і певні підходи (історичний, причиновий, системний).

Фундаментальний **принцип історизму**, що є одним з найважливіших принципів пізнання, виступає як передумова історичного пізнання в різних науках. Порівняльно-історичний метод, який органічно впливає з принципу історизму, є найважливішим засобом застосування цього принципу в мовознавстві [78, с. 8]. У компаративістиці принцип історизму відіграє провідну роль [123, с. 67; 57, с. 11].

Для розуміння суті принципу історизму важливо чітко розмежовувати поняття (категорії) *історія* і *розвиток*. Видається доцільним таке трактування даних понять, у межах якого поняття *історія* розглядають як конкретизацію поняття *розвиток*. Процес розвитку завжди є суперечною єдністю абстрактних і реальних можливостей. Утілення

реальних можливостей у дійсність супроводжується відмиранням абстрактних можливостей або їхньою трансформацією в нові реальні можливості, а також зародженням нових можливостей будь-якого виду. Історія завжди виступає як здійснений розвиток [13, с. 13]. Отже, принцип історизму інтерпретують як подальшу конкретизацію принципу розвитку [11, с. 19].

Принцип розвитку розглядають як основоположний загальнофілософський принцип. Суть розвитку полягає в закономірній зміні об'єктів, яка спричиняється до виникнення нової якості [104, с. 159]. Специфіку категорії розвитку можна виявити шляхом її зіставлення з категорією зміни. Категорію зміни вважають найабстрактнішою з категорій, що відбивають об'єктивні процеси у світі. Одним з її різновидів і виступає категорія розвитку, яка, на відміну від категорії зміни, фіксує не будь-які часові відмінності в об'єктах, а відмінності цілком певного типу [36, с. 46, 67].

Основними ознаками розвитку звичайно визнають необоротність і направленість. Крім того, у склад ознак включають: наявність внутрішньої органічної єдності елементів в об'єктах, що розвиваються; здатність процесу розвитку вносити якісні зміни у внутрішню будову об'єкта; наступність; іманентність (розвиток визначають як саморух в умовах боротьби протилежностей); наявність діалектичної взаємодії прогресу і регресу; телеологічність [102, с. 142; 69, с. 5; 36, с. 61–73; 27, с. 205; 109, с. 93; 7, с. 15; 104, с. 159–160, 164–166]. Суттєвою характеристикою розвитку є час, оскільки будь-який розвиток здійснюється в реальному часі і тільки час виявляє його направленість. Принципово різними й разом з тим органічно єдиними є два типи розвитку: еволюція і революція.

Твердження про мовний розвиток є однією з основних умов лінгвістичної реконструкції і всього порівняльно-історичного

мовознавства. При цьому розвиток трактують не як рух від простого до складного або більш досконалого, а як діахронічну змінюваність мови, здатність її до перетворювання на всіх рівнях мовної структури [25, с. 146].

Вивчення процесу розвитку як єдності дискретності і безперервності дозволяє виділити дискретні етапи розвитку, що зберігає актуальність і стосовно мови (кожний етап видається відносно завершеним, що й дозволяє зіставляти його з іншими). Разом з тим дослідники відзначають умовність будь-якого принципу квантування процесу мовного розвитку. Важливою є розробка адекватних дискретних уявлень про цей процес [57, с. 77, 155].

Принцип історизму розглядають як принцип пізнання явищ у їх становленні та розвитку, у конкретно-історичних зв'язках. Смісл цього принципу полягає у зверненні до історії явища в процесі пізнання його суті. Історизм передбачає дослідження виникнення та подальшого розвитку явищ, розгляд їх в аспекті як минулого, так і майбутнього, визнання необоротного та наступного характеру змін. Будь-який об'єкт, що розвивається, у момент його дослідження є підсумком свого попереднього розвитку, а структура об'єкта містить у більш або менш трансформованому вигляді свою власну історію. І те, що розташоване одне поряд з іншим у системі, історично могло виникнути в порядку слідування одного за іншим у часі [87, с. 104–105].

Принцип історизму в мовознавстві узагальнює твердження про історичний характер розвитку мови. Мову розглядають як явище, що історично розвивається, починаючи з ранніх етапів формування й закінчуючи останніми (мертві мови) або подальшими перспективами розвитку [78, с. 8]. При тому зауважимо, що принцип історизму реалізується і в діахронічному, і в синхронічному дослідженні мови. Як підкреслював О. С. Мельничук, з погляду історизму протиставлення

синхронії і діакронії в мовознавстві слід допускати лише як умовний, штучний методологічний прийом, за яким не можна випускати з поля зору безперервний процес мовного розвитку [там же]. У сучасному мовознавстві принцип історизму розглядають як міру науковості лінгвістичної побудови не тільки у власне генетичних, а й у типологічних і ареальних дослідженнях [57, с. 11].

З принципом історизму тісно пов'язаний **принцип причиновості (каузальності)**, який розуміють як «твердження про об'єктивність, загальність і необхідність причинового зв'язку явищ поряд з визнанням інших рис причиновості» [67, с. 11]. Будь-яке наукове пізнання передбачає встановлення причин виникнення та розвитку об'єкта. Визначення об'єктивних причин, дія яких викликає якісні зміни в тому або іншому об'єкті, є суттєвим елементом теоретичного розуміння процесу розвитку [27, с. 217]. Виявлення генетичного зв'язку між об'єктами й означає причиново-наслідкове пояснення.

Принцип причиновості – один з основоположних загально-філософських принципів, «один з найважливіших принципів буття й наукового пізнання»; він «відіграє величезну методологічну та евристичну роль у розвитку науки» [67, с. 11]. Причиновість відбиває генетичний зв'язок (зв'язок породження); суть причиновості полягає в породженні причиною наслідку [там же, с. 3, 6, 14, 52; 5, с. 13, 39; 110, с. 44; 104, с. 168]. Процес розвитку виступає як безперервний перехід від існуючого стану до нового шляхом безперервності причинових ланцюгів [67, с. 8–9; 104, с. 170]. Причиновість входить у структуру розвитку як компонент, з яким безпосередньо пов'язаний процес породження та реалізації нового. Елементарні зміни в об'єктах реалізуються у формі причиново-наслідкового зв'язку, якому властиві об'єктивність, загальність і різноманітність. У здатності породжувати одне явище іншим убачають

суть генетичного характеру зв'язку між причиною та наслідком і найголовнішу та специфічну онтологічну рису причиновості [110, с. 44].

Сучасні дослідники, у тому числі мовознавці, підкреслюють необхідність чіткого розмежування категорій *причина* та *умова* [89, с. 139]. Категорія причини має історико-генетичні зв'язки з категоріями умови, мети, закону, часу, причому вона виступає як категорія вищого порядку, а вони є підпорядкованими категорії причини, утворюючи разом з нею єдиний каузальний комплекс [47, с. 64]. На відміну від причини, яка безпосередньо породжує те або інше явище, умова є тим оточенням, у якому явище виникає, існує й розвивається. Отже, причину інтерпретують як активний чинник, а умову – як пасивний [89, с. 139]. Причина може породити даний наслідок лише за наявності певних умов як незалежних від неї явищ, які перетворюють у дійсність можливість породження наслідку, сконцентровану в причині; отже, причиново-наслідкові зв'язки залежать від умов [66, с. 30].

Необхідно брати до уваги й тісний зв'язок категорій причиновості та часу. Якщо розглядати наступні стани системи як наслідок попередніх, то всю історію системи можна представити як ланцюг причиново пов'язаних процесів, кожний з яких виступає як причина одного процесу і як наслідок іншого [там же: 8–9]. Побудований причиновий ряд є ізоморфним часовому порядку [109, с. 44]. Ця особливість лежить в основі прийому відносної хронологізації мовних явищ і процесів минулого: установлення причиново-наслідкових зв'язків означає виявлення часової послідовності мовних фактів [55, с. 73–76; 56, с. 32].

Незважаючи на універсальність принципу причиновості, виділення категорії причини з єдиного каузального комплексу, пошук причиново-наслідкових зв'язків становить складне завдання в усіх галузях науки [110, с. 52]. Це повною мірою стосується мовознавства. Складність пошуку

причин мовних, зокрема фонетичних, змін викликає те, що досить часто вдається виявити лише умови змін, а не їхні причини [89, с. 172]. Проте складність проблеми причиновості в діахронічних дослідженнях полягає не тільки в аналізі, а й у синтезі: у врахуванні різних чинників мовних змін, у розкритті діалектичної єдності внутрішніх і зовнішніх причин [81, с. 344].

Велике значення проблеми причиновості для порівняльно-історичного мовознавства зумовлене такими обставинами: 1) причиновий підхід до мовної історії розкриває відношення генетичного зв'язку (імплікації) явищ, так що в ідеалі історія мови виступає як ланцюг причиново зумовлених явищ і процесів; 2) вивчення причин – це вихід за межі простого спостереження у сферу власне наукового знання: саме розкриття причин історичних змін відкриває внутрішні закономірності в історії мови; 3) проблема причиновості – кардинальна проблема діахронії; похідними від неї є проблеми необхідності і випадковості в історії мов, темпів мовних змін, діахронічних універсалій та ін. [там же, с. 341–342]. Власне кажучи, експланаторність компаративістики пов'язана насамперед з її здатністю розкривати причиново-наслідкові зв'язки [89, с. 130].

Якщо метод дослідження має відповідати суті об'єкта науки, що зберігає свою актуальність щодо лінгвістичних методів [37, с. 25; 97, с. 151], то **принцип системності** в дослідженні мови необхідно розглядати як відбиття системних властивостей самої мови. У зв'язку з цим необхідно відзначити два моменти. По-перше, системність – це об'єктивно існуюча властивість, важлива онтологічна характеристика [52, с. 25]. По-друге, поряд з матеріальними системами (до яких належить і мова) існують ідеальні системи – системи понять або ідей [101, с. 18].

Дослідники визначають систему як певний цілісний матеріальний або ідеальний об'єкт, що складається з елементів, які є нерозкладними в

межах даної системи і перебувають у тих чи інших взаємозв'язках і взаємовідношеннях [101, с. 20]. Найважливішими властивостями системи вважають цілісність і дискретність.

При цьому цілісність трактують по-різному. Як свідчать сучасні дослідження, філософія XVIII – XIX ст.ст. в основному проголошувала сумативне (адитивне, механістичне) розуміння цілісності, згідно з яким ціле дорівнює сумі своїх частин [9, с. 14–17, 124; 1, с. 142–144, 151]. У науці XX ст. здійснено поворот до холистичного погляду на цілісність: ціле більше суми своїх частин. Проте таке ірраціональне трактування по суті є механіцизмом навпаки [9, с. 124]. Сучасне розуміння цілісності відкидає механіцизм і холізм, стверджуючи, що властивості цілого зумовлені взаємодією його частин. При цьому особливо наголошують на взаємодії елементів як на причині наявності в цілого властивостей, не притаманних його елементам [там же; 99, с. 63].

Взаємну залежність елементів системи визначає їх відносна значимість (у складі цілого), яка є найбільш загальною та обов'язковою властивістю внутрішньосистемного зв'язку [101, с. 15].

Як відомо, мова належить до вторинних матеріальних систем. У мовознавстві є різні трактування поняття *мовна система*, що, зокрема, полягає в різній інтерпретації співвідношення понять *мовна система* та *мовна структура*. Це відбиває ситуацію в наукознавстві в цілому: «За нашого часу взагалі не існує задовільних, достатньо широко прийнятих понять системи та структури» [121, с. 170]. Відповідно до поширеного погляду, слід виділяти три головні атрибути мовної системи – структуру, субстанцію та функцію [див., зокрема, 66, с. 28]; отже, як провідне виступає поняття системи, якому ієрархічно підпорядковане поняття структури. Найчастіше під структурою розуміють реляційний каркас об'єкта (мови), тобто наявність сітки певних відношень між елементами

[там же: 17, 23; 101, с. 29]. Це твердження як найпоширеніше ми й наслідуємо.

Сучасна лінгвістика бачить у мові систему, що складається з часткових лінгвістичних підсистем, або рівнів [66, с. 40]. Суттєвим видається трактування мови як складнодинамічної системи, що змінюється в часі; мову в її розвитку інтерпретують як системне явище, яке «піддається» системному аналізу [25, с. 146].

Так, відбиттям системних тенденцій мовного розвитку є регулярність (системність) фонетичних співвідношень (кореспонденцій) між спорідненими мовами [56, с. 16; 57, с. 24–27]. Це означає, що система кожного з інгредієнтів мовної сім'ї може бути представлена як трансформа, утворена від певної (основної) прамовної системи, а доказ генетичної тотожності мов набуває сили тільки у випадку, коли можна побудувати систему правил – алгоритм переведення однієї мовної системи в іншу [57, с. 24], наприклад, спільноіндоєвропейської в праслов'янську.

Принцип системності реалізується також у процесі лінгвістичної реконструкції: реконструкт є експланаторним, якщо окремі зміни логічно несуперечливо вишиковуються у взаємопов'язаній послідовності [62, с. 97]. Специфічною рисою сучасної реконструкції є відтворення не окремих фактів, а прамови як системи, де різні реконструйовані елементи типологічно відповідають один одному [58, с. 3]. З розвитком теоретичної думки в компаративістиці набуло поширення поняття системної реконструкції. У цьому виявилася загальна тенденція наукового мислення ХХ ст. – перенесення уваги дослідників з субстанції на структуру [66, с. 34–35; 24, с. 6]. Реконструкція системи є насамперед реконструкцією відношень між її елементами. Показовим є характерне для сучасної компаративістики зміщення інтересу з зовнішньої реконструкції на внутрішню [24, с. 8–10].

Загальний принцип системної організації мови необхідно враховувати також у процесі встановлення відносної хронології мовних явищ – як послідовності, так і збігу їх у часі. Останнє вимагає поглибленої розробки прийому синхронізації явищ минулого [57, с. 117]. У сучасному порівняльно-історичному мовознавстві як критерій одноплосинного існування архетипів розглядають системність їхньої трансформації [115, с. 189, 196]. Зведення реконструйованих елементів у систему, установлення хронологічних співвідношень між ними стають основою для уявлення про загальну структуру прамови з урахуванням етапів її розвитку [78, с. 14].

Системний характер притаманний і самому процесу пізнання. Осягнення істини – це виділення пізнаваних об'єктів, установлення співвідношення між ними та їх відношення до вже пізнаних. Загальновизнаним є розроблене ще класиками філософії (І. Кантом, Г. Гегелем) твердження про те, що наукове знання завжди виступає як логічно організована система, а не механічний конгломерат фактів, і що без системності немає науки. Системність знань полягає в їх упорядкованості за певними правилами в єдине концептуальне ціле, щоб забезпечити здійснення ними пізнавальних функцій [19, с. 262]. Системні уявлення – це необхідний (а часом і єдино можливий) методологічний засіб наукового аналізу. Смісл системного аналізу явищ навколишнього світу полягає у виділенні певних систем, тобто якісно відокремлених фрагментів дійсності. Це виділення – результат абстрагування, ідеалізації. Дослідник не нав'язує системність явищу, а пізнає, фіксує його системні зв'язки та відношення [93, с. 69]. Звідси теза про систематизуючу (інтегративну) функцію теорії.

Дуже важливим є питання про взаємозв'язок принципів історизму, причиновості та системності в порівняльно-історичних дослідженнях.

Розглядаючи принципи системності та історизму, В. І. Постовалова відзначає, що дуже часто ці принципи інтерпретують як незалежні; у цьому випадку питання про їхню сумісність у межах тієї або іншої теоретичної концепції є дискусійним. Даний підхід допускає такі трактування: 1) обидва принципи виключають один одного; 2) обидва принципи обов'язково виступають як супутні; 3) обидва принципи не виключають один одного [89, с. 63–64]. Сама В. І. Постовалова вважає принцип історизму одним з різновидів принципу системності, якщо розглядати систему як сукупність її функціонально-генетичних станів [там же: 63]. Подібну точку зору представлено в праці І. В. Бойченка та В. І. Куценка: автори розглядають принцип історизму як подальшу конкретизацію принципів розвитку, детермінізму та системності [11, с. 19].

У сучасній філософії досить поширеним є пояснення взаємозв'язку принципів історизму, причиновості та системності шляхом звернення до **принципу загального зв'язку явищ** (він, як відомо, являє собою найбільш загальну закономірність існування світу, результат і вияв універсальної взаємодії всіх предметів і явищ). Так, Я. Ф. Аскін зазначає взаємозв'язок принципів детермінізму та загального зв'язку явищ і підкреслює, що «детермінізм відбиває активний бік цього взаємозв'язку» [5, с. 14]. О. Г. Спіркін вважає, що принцип загального зв'язку явищ існує в причиновому та системному вияві [104, с. 87].

Подібний підхід відбито в мовознавстві. На думку В. М. Русанівського, конкретизацією принципу загального зв'язку явищ є принцип причиновості [92, с. 3], а з погляду О. С. Мельничука – принципи причиновості та системності [77, с. 19–20; 78, с. 7–8]. Найбільш завершений вигляд такий підхід дістав у концепції В. К. Журавльова: як конкретизацію та вияв універсального принципу загального зв'язку явищ інтерпретовано три принципи – історизму, причиновості й системності [43,

с. 39–40]. Цим твердженням ми й керувалися, аналізуючи конкретний матеріал.

Що таке науковий метод?

Схарактеризуйте лінгвістичний метод. Які компоненти входять у його структуру.

Як ви розумієте онтологічний компонент лінгвістичного методу?

У чому полягає операційний компонент методу?

Дайте визначення телеологічного компонента.

У чому специфіка порівняльно-історичного методу як гетерогенного феномена?

Принцип історизму. Його характеристика.

У чому полягає принцип причиновості?

Що ви знаєте про принцип системності? Аргументуйте свою відповідь.

Розкажіть про універсальний принцип загального зв'язку явищ.

§ 2. Порівняльно-історичний та історичний методи в лінгвогенетичних дослідженнях

У сучасному мовознавстві методика генетичних досліджень мов іноді без достатніх підстав ототожнюється з порівняльно-історичним методом. Проте у сучасних генетичних дослідженнях широко використовують, поряд з порівняльно-історичним, інші методи, зокрема кількісні, статичні, метод лінгвістичної географії [45, с. 80–81; 96, с. 84–101]. Важливим видається той факт, що порівняльно-історичний метод найважливішим інструментом пізнання мовної історії, який має, по-перше, певні особливості та, по-друге, певні межі застосування.

Порівняльно-історичний метод доцільно тлумачити як складну одиницю, що включає три різні компоненти: онтологічний, операційний та телеологічний.

Основною метою порівняльно-історичного методу (телеологічний компонент) є відтворення моделей прамовних станів сімей і груп споріднених мов, їх подальшого розвитку та членування на самостійні мови, а також створення порівняльно-історичного опису (граматик і словників) споріднених мов [85, с. 485].

Як належність онтологічного компонента порівняльно-історичного методу виступають певні принципи (принцип історизму, принцип причиновості, принцип системності і принцип загального зв'язку явищ) і підходи (історичний, причиновий, системний) [32, с. 15].

Операційний компонент порівняльно-історичного методу представлено такими прийомами і процедурами як 1) генетичне ототожнення фактів, 2) лінгвістична реконструкція архетипу та фонетичного закону, 3) хронологізація й локалізація мовних явищ [55, с. 6, 58–59; 56, с. 9, 29].

Без сумніву, порівняння є домінуючим універсальним прийомом порівняльно-історичного методу [56, с. 12; 96, с. 38–39]. Нерівномірність змін, що відбуваються у різних ланках єдиної мовної структури і в окремих представниках мовної сім'ї, наявність у них як архаїзмів, так і інновацій є аксіомою діяхронічного мовознавства. Саме тому постійно існує можливість лінгвістичної екстраполяції у минуле на базі порівняння різних фактів і їх сукупностей як у межах однієї мови, так і в масштабах мовної сім'ї, групи, підгрупи [56, с. 12].

Основним завданням генетичних досліджень є розкриття процесів історичного розвитку споріднених мов або окремо взятої мови [56, с. 11–12]. Предметом дискусій на сьогодні залишається лише питання про обсяг входження інновацій окремих мов у сферу компетенції порівняльно-історичного методу [там же, с. 12].

Отже, важливим є розв'язання питання про вивчення специфіки порівняльно-історичного й історичного методів. Відомо, що деякі вчені протиставляють два лінгвогенетичні методи – *історичний* і *порівняльно-історичний* [114, с. 80]. Зазначимо, що поступово від порівняння споріднених мов лінгвістика перейшла до порівняння в межах однієї мови. Отже, історичний метод розвинувся в надрах іншого лінгвогенетичного методу – порівняльно-історичного [там же]. Обидва методи засновані на принципі історизму, використовують спільний арсенал прийомів і процедур. Цей факт спричинився до того, що дуже часто вони не розмежовуються [там же].

Водночас наукова література містить низку тверджень про те, що вивчення історичного минулого конкретної мови має специфічні риси: момент історичності посилюються, відносна хронологія поєднується з точними історичними межами, порівняння обмежується однією мовою. Крім того, фонетична і морфологічна будова слова виявляються різними

для різних періодів розвитку мови. Саме тому доцільно виділяти *історичний* метод [там же, 82].

Отже, історичний метод обмежується рамками однієї мови і фіксує увагу на окремих мовних ярусах – фонетиці, морфології, синтаксисі, лексиці. Практичні досягнення цього методу втілюються й закріплюються в історичних граматиках мов.

Техніка історичного методу полягає в порівнянні певного явища, розглянутого на різних етапах мовного розвитку і належним чином інтерпретованого. В історичному методі найбільш ефективно використовується *методика внутрішньої реконструкції*.

Сучасна компаративістика характеризується пильною увагою як до теорії, так і до практики реконструкції; її цікавить поступовий перехід від зовнішньої реконструкції до реконструкції внутрішньої [41, с. 68].

Внутрішня реконструкція протиставлена зовнішній принциповою різницею їх емпіричної бази [55, с. 48]. Внутрішня реконструкція свідомо обмежена матеріалом конкретної мови в її історичному розвитку. Вона спрямована на аналіз відповідностей у межах цієї мови, на розкриття внутрішніх зв'язків і відносин між елементами лише цієї мовної системи в статичному й динамічному аспектах. Матеріалом же зовнішньої реконструкції є факти споріднених мов [41, с. 69].

Методика зовнішньої реконструкції, на відміну від різнотипної суми прийомів внутрішньої реконструкції, характеризується уніфікованою технікою дослідження. У своїй типовій схемі процедур зовнішня реконструкція містить: 1) зіставлення однакових чи близьких за своєю семантикою одиниць; 2) визначення системних кореспонденцій у їх матеріалі; 3) встановлення хронологічного співвідношення між матеріалом порівняльних одиниць і 4) виведення праформи [55, с. 48].

Для методики внутрішньої реконструкції важливим є факт існування у синхронно засвідченій мовній системі явищ, що відображають різні етапи історії даної системи. Ця методика охоплює цілу сукупність різних за своїм характером прийомів: 1) прийом системного відновлення відсутніх ланок; 2) прийом типологічних імплікацій; 3) прийом аналізу пережитків [5, с. 49–50]. У випадку вивчення мов з тривалою писемною традицією різновидом методики внутрішньої реконструкції може виступати «*філологічний метод*» [5, с. 50].

«Філологічний метод» заснований на аналізі давніх писемних пам'яток, у яких знаходять ті мовні форми, що мають значення для наступної історії мови. Очевидно, що цей метод дозволяє будувати архетипи шляхом відповідної інтерпретації елементів писемного тексту. На наш погляд, основними прийомами «філологічного методу» є: 1) критика (рецензування) рукопису; 2) атрибуція та інтерпретація тексту; 3) класифікація текстів (рукописів, видань) [111, с. 412].

Якщо зважати на досить обмежену сферу використання «філологічного методу», а також на той факт, що онтологічна природа мовних явищ, відновлених за писемними пам'ятками, потребує витлумачення завдяки залученню даних сучасного мовного стану, то його незначне місце у порівняльно-генетичних дослідженнях є досить очевидним [55, с. 47–48].

Наукова література містить твердження про те, що результати обох реконструкцій, зовнішньої і внутрішньої, у багатьох випадках мають позачасовий площинний характер. Так, окремі елементи або цілі фрагменти системи, що реконструюються, здебільшого проєцируються на площину прамови. Реконструкція динамічна поки що залишається у сфері побажань [70, с. 203]. Це твердження справедливе лише для реконструкції

зовнішньої, де відносна хронологія є певною класифікацією: явища балто-слов'янські, явища праслов'янські тощо [41, с. 88].

Інша річ відносна хронологія, заснована на даних внутрішньої реконструкції. Зіставлення двох фонетичних законів дозволяє напевно визначити: тільки один з них міг діяти раніше. Це дає можливість встановити їх хронологічну ієрархію [там же].

Отже, якщо зовнішня і внутрішня реконструкції дозволяють встановити відносну хронологію мовних явищ, то «філологічний метод», заснований на даних з давніх писемних пам'яток, – абсолютну [111, с. 412].

Виходячи з вищезазначених фактів, доведемо, що розмежування двох лінгвогенетичних методів – історичного і порівняльно- історичного – це протиставлення процедур внутрішньої реконструкції і «філологічного методу» процедури реконструкції зовнішньої.

Зазначимо, що внутрішня реконструкція також є порівняльною, як і зовнішня. В. К. Журавльов твердить, що це дві сторони одного й того ж порівняльно-історичного методу, сутність якого полягає у порівнянні споріднених морфем: у випадку зовнішньої реконструкції використовують мовний матеріал різних (споріднених) мов, а у процедурі внутрішньої реконструкції – різні варіанти однієї і тієї ж морфеми у межах однієї мови [41, с. 70].

Аналіз сучасного стану компаративістики показав, що реконструкція, заснована на матеріалі низки мов, виявляється еклектичною, а на даних однієї мови – неповною [70, с. 92]. Виходом з цього парадоксального положення може бути лише поєднання прийомів зовнішньої і внутрішньої реконструкції [там же].

Хоча внутрішня і зовнішня реконструкції, по суті, різні, у той же час вони йдуть назустріч одна іншій. Внутрішня реконструкція базується

на аналізі синхронних станів однієї мови, вона ретроспективна, тобто спрямована від сучасності в минуле. Внутрішня реконструкція акцентує увагу на іррегулярних фактах, що порушують принцип системності [41, с. 72].

Зовнішня реконструкція, на думку В. К. Журавльова, у цілому проспективна, спрямована від минулого до сучасності [41, с. 73]. Вона зосереджена на пошуках реліктів прамови, на встановленні долі прамовного явища «на ґрунті» окремої мови між колінами «родовідного дерева», на пошуки рефлексів успадкованого стану [там же]. Відомо, що сам цей минулий стан реконструюється на основі засвідчених, як правило, найбільш давніх фактів споріднених мов.

Проте у лінгвоісторіографічній літературі знаходимо низку тверджень про ретроспективний характер зовнішньої реконструкції [32, с. 60, 61, 126, 129]. Як зазначає В. А. Глущенко, вивчення наукової спадщини Харківської та Московської лінгвістичних шкіл показує, що реконструкція в їх працях має ретроспективний характер [там же].

Ілюстрацією ретроспективного характеру реконструкції в історико-фонетичних дослідженнях учених Харківської школи можуть служити такі процеси, що відбувалися в історії української мови, як виникнення дзвінких африкат (в інтерпретації О. О. Потебні), дифтонгізація *o*, *e* в нових закритих складах (у трактуванні О. О. Потебні та П. Г. Житецького) [32, с. 60]. Прикладом ретроспективної реконструкції етапів звукової еволюції в інтерпретації вчених Московської школи є, зокрема, дослідження П. Ф. Фортунатовим і О. О. Шахматовим зміни *je* > *o* на початку слова [там же, с. 126].

Надійність результатів дослідження вчені Харківської та Московської лінгвістичних шкіл пов'язували з орієнтацією перш за все на

сучасні діалектні дані та з ретроспективним характером лінгвістичної реконструкції [там же, с. 129].

Виходячи з вищезазначених фактів, зауважимо, що зовнішня реконструкція може мати як проспективний, так і ретроспективний характер [114, с. 183].

Відомо, що факти, одержані методом внутрішньої реконструкції, іноді можуть вступати у протиріччя з даними зовнішньої реконструкції. Саме тому обидва різновиди реконструкції повинні взаємно доповнювати один одного. Фонетичні закони мають бути ретельно перевірені даними як зовнішньої, так і внутрішньої реконструкції.

Співвідношення переваг зовнішньої і внутрішньої реконструкції останнім часом дещо змінилося. Можливості внутрішньої реконструкції високо оцінені у зв'язку з досягненнями у вивченні історії окремих мов. Через це в сучасних порівняльно-генетичних дослідженнях свідчення внутрішньої реконструкції є досить вагомими. Залишається обмеженою лише сфера використання «філологічного методу».

Отже, найбільш повне уявлення про історичний розвиток як конкретної мови, так і мовної групи формується лише за умов, коли всі три різновиди реконструкції, що діють у межах порівняльно-історичного методу, органічно взаємодіють.

Схарактеризуйте порівняльно-історичний метод як складну лінгвістичну одиницю.

Опишіть телеологічний компонент порівняльно-історичного методу.

Що становить онтологічний компонент порівняльно-історичного методу?

Які прийоми і процедури містить операційний компонент порівняльно-історичного методу?

У чому полягає сутність порівняння як домінуючого прийому порівняльно-історичного методу?

Яка процедура відіграє важливу роль у практиці сучасних лінгвогенетичних досліджень?

Які види лінгвістичної реконструкції ви знаєте?

Чи варто протиставляти порівняльно-історичний та історичний методи? Обґрунтуйте свою відповідь.

Опишіть методика зовнішньої реконструкції. Як ви розумієте проспективний і ретроспективний характер реконструкції?

Які прийоми охоплює методика внутрішньої реконструкції?

На чому заснований «філологічний метод»? Укажіть його специфіку.

Що таке відносна хронологія? Наведіть приклади.

§ 3. Історизм і виникнення порівняльно-історичного мовознавства

Твердження про те, що історизм і є тим принципом, який викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, у методологічному аспекті є найважливішим. Поява досліджень засновників порівняльно-історичного методу, до яких належать Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Грімм, О. Х. Востоков, означала застосування до мовних явищ принципу історизму. Останнє було глибоко закономірним. Для кінця XVIII ст. – початку XIX ст. характерні грандіозні зміни в науковому мисленні, які відбувалися під знаком висунення та запровадження в практику ідей історизму та розвитку. Ці ідеї були не тільки наслідком самостійного розвитку біології та мовознавства, а й результатом впливу філософії історії французьких просвітників і теорії походження мови Й. Гердера. Наукові досягнення першої половини XIX ст. знайшли безпосереднє відбиття в філософських поглядах Ф. Шеллінга та Г. Гегеля. Стверджуючи, що кожне явище природи є продуктом дії протилежних сил, Ф. Шеллінг прийшов до визнання принципу загального зв'язку явищ. Ця теза була розвинена в діалектичному вченні Г. Гегеля, що стало філософською основою нового наукового руху, у тому числі в Україні та Росії. Філософська концепція Г. Гегеля багато в чому сприяла тому, що на початку XIX ст. історизм як певне осмислення явищ став характерною ознакою наукового мислення. Ідеї розвитку знаходять застосування у вивченні історії народу, історії культури, релігії, права, літератури, мови. Розуміння того, що мова розвивається, що між мовними явищами в їх зміні існує наступний зв'язок, остаточно склалося саме під впливом філософії Ф. Шеллінга та Г. Гегеля [див., зокрема, 88, с. 27].

Головним надбанням мовознавства в цей період стало розуміння змінюваності мови. Виникає ідея нерівномірності розвитку мовних елементів різних рівнів. У російському мовознавстві це твердження плідно розробляв І. І. Срезневський. Він писав: «В одній і тій самій мові не все перетворюється рівномірно, дещо скоріше, дещо повільніше, і внаслідок цього мова стає зв'язком частин, створених у різний час, давніх і нових, але все-таки поступового перетворення не можна не бачити в зміні всієї її будови й характеру» [107, с. 21]. Взаємодія старого з новим і є джерелом розвитку: «Це боріння, постійні поступки старовини новизні визначають загальний хід змін мови» [там же, с. 26]. Твердження про нерівномірність розвитку елементів мови, підтримане Ф. І. Буслаєвим [16, с. 29], розповсюджується серед сучасників.

Значного поширення в лінгвістичних дослідженнях цього часу набуло й уявлення про два періоди мовного розвитку: доісторичний період утворення та вдосконалення граматичних форм (і, ширше, взагалі мовних елементів різних рівнів) та історичний період їх занепаду. У загальному плані теорію двох періодів мовного розвитку сформулював Г. Гегель. Її розробляли німецькі мовознавці Ф. Бопп, Я. Грім, В. Гумбольдт, А. Шлейхер, Г. Курціус. Історіографи мовознавства відзначають, що в Росії до цієї теорії зверталися Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський [117, с. 20–21; 98, с. 30; 103, с. 230–231].

Лінгвістичні праці 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. свідчать, що данину теорії двох періодів мовного розвитку віддавали й такі російські мовознавці, як О. Х. Востоков, М. І. Греч, М. Н. Катков. Так, О. Х. Востоков писав: «Помічено взагалі, що всі давні мови переважали правильністю й багатством форм мови пізніші, які беруть від них свій початок» [21, с. 5]. Як приклади О. Х. Востоков наводив санскрит і сучасні індійські мови, давньогрецьку й сучасну грецьку, «давню германську» й

сучасні германські, «старовинну слов'янську» й сучасні слов'янські. М. І. Греч писав про «народження, утворення та занепад мов» [34, ч. 1, с. 40], про те, що «мови ростуть, мужніють, міцніють і втрачають свою творчу, органічну силу» [там же, с. 29]. М. Н. Катков акцентував увагу на фонетичних одиницях, насамперед на звуках: «Твердістю, чистотою та неначе свідомістю звуків мусила найвищою мірою відрізнятись мова первісна, про яку лише непевні, хоча й безсумнівні свідчення збереглися в мові. Мови пам'ятні подають уже поступове псування й ослаблення звука: з живого діяча він стає механічним і неначе умовним знаменником йому чужого поняття» [32, с. 24]. Зокрема, щодо голосних М. Н. Катков відзначав, що «це псування або це ослаблення вокалізму має бути визнане явищем, спільним для всієї індоєвропейської фонетики» [там же]. Занепад відбувся й у будові складу: тут сучасна мова, на відміну від мови предків, «не виявляє в нас надмірної любові до вишуканості. Ми зовсім не так вибагливі в упорядкуванні складів, як наші предки» [там же].

У концепції І. І. Срезневського перший період мовної історії є «часом розвитку форм мови», а другий – «періодом перетворень» [107, с. 19]. Порівнюючи ці періоди, учений відзначає, що в другому періоді «колишня стрункість форм мови розладжується» [там же]. Іншого змісту надавав теорії двох періодів мовного розвитку Ф. І. Буслаєв. Як відзначають дослідники, першому періоду розвитку мови на відміну від другого в інтерпретації Ф. І. Буслаєва властива більша конкретність у значенні слів і граматичних форм [90, с. 18]. Звернення до тверджень Ф. І. Буслаєва показує, що він убачав у русі від конкретного до абстрактного одну з найважливіших закономірностей розвитку мови: «З часом живе значення слова губиться, враження забувається і залишається тільки одне абстрактне поняття» [17, с. 273]. Це спричиняється до того, що

«важливість окремого слова зникає, і настає важливість усього речення» [там же, с. 301].

На думку історіографів мовознавства, теорія двох періодів мовного розвитку з її штучними рамками, схематизмом, метафізичністю, з її невідповідністю реальним фактам і процесам розвитку мов істотно обмежувала історичний підхід до мовних явищ у 20-і – 60-і рр. XIX ст. [див. 38, с. 47–48; 39, с. 248; 40, с. 299; 117, с. 21; 103, с. 231]. Проте з цілком негативною оцінкою теорії двох періодів мовного розвитку погодитися важко. Безперечно, ця теорія мала й позитивне значення: на початку XIX ст. вона стимулювала пошуки закономірностей розвитку мови, допомагала систематизувати матеріал історії індоєвропейських мов, а її подальше подолання стало можливим завдяки нагромадженню й осмисленню цього матеріалу, який показав вразливість тези про те, що в історичний час (писемний період) мовні системи вже власне не вдосконалюють свої засоби, а, навпаки, деградують, втрачають органічну стрункість і формальну завершеність. У середині XIX ст. теорію двох періодів заперечував К. С. Аксаков [2, с. X]: для нього, як відзначає В. В. Колесов, розвиток мови є виявом народного духу, тому на кожному етапі мовної історії слово має свою творчу силу [61, с. 186]. Отже, К. С. Аксаков виступав проти уявлення про два періоди мовного розвитку з романтичних позицій.

У практиці порівняльно-історичних досліджень першого періоду процес розвитку мови постає як безперервний, наступний і поступовий, причому ці характеристики інтерпретовано в романтичному та натуралістичному планах. Зміни в мові, на думку компаративістів, відбуваються у формі повільної еволюції.

Характерною особливістю цього періоду є прагнення мовознавців зв'язати історію мови з історією народу. За словами М. І. Греча, будь-яка

мова «має на собі відбиток історії та характеру народу, що її вживає» [34, ч. 1, с. 43]. Першою спробою аналізу значного мовного матеріалу в цьому плані став розділ «Матеріали для російської граматики та стилістики» у книжці Ф. І. Буслаєва «О преподавании отечественного языка» [17, с. 192–373]. На це звертають увагу М. С. Чемоданов, С. В. Смирнов та інші історіографи мовознавства [див. 117, с. 17; 98, с. 21]. Зокрема, дослідження варваризмів у російській мові дозволило Ф. І. Буслаєву зробити висновок, що «історія варваризмів тісно пов'язана з історією народу» [там же, с. 341]. Необхідність розглядати історію мови в тісному зв'язку з історією народу Ф. І. Буслаєв обґрунтовував і теоретично. Він підкреслював, що «мова безперестанно рухається й живе своїм могутнім життям у лоні народному» [там же, с. 373]. Тому цілком закономірним є твердження про те, що «у мові відбивається все життя народу», що вона «є плодом тисячолітнього історичного руху й безлічі переворотів» [там же, с. 270].

Дослідження Ф. І. Буслаєвим історії мови в тісному зв'язку з історією народу дістало високу оцінку мовознавців наступних поколінь. За словами Є. С. Істріної, у вирішенні проблеми зв'язку історії мови з історією народу Ф. І. Буслаєв «накреслив широкі та сміливі завдання, поетично виклав їх» [53, с. 101].

Широкі перспективи у вивченні цієї проблеми вбачав також І. І. Срезневський, який відзначав, що «історія мови, неподільна з історією народу, повинна входити в народну науку як її необхідна частина» [107, с. 17].

Принцип історизму в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. виступає як провідний, причому ідеї історизму й розвитку мови плідно розроблено не тільки в діахронічних, а й у синхронічних студіях, присвячених тогочасному стану східнослов'янських мов, наприклад, у працях Г. П. Павського [86] і К. С. Аксакова [2], які

містять у собі історичний коментар до тогочасних мовних явищ [61, с. 172, 188]. Представники порівняльно-історичного мовознавства першого періоду прийшли до висновку, що, оскільки мова є історичною категорією, вивчати мову, не досліджуючи її історії, неможливо. Так, Ф. І. Буслаєв підкреслював: «Визначити її (мову – В. Г.) не інакше можна, як шляхом генетичним; звідси необхідність історичного дослідження» [17, с. 207]. Таку ж думку висловлював І. І. Срезневський [107, с. 17]. Отже, у лінгвістиці, як зазначають історіографи мовознавства, закріплюється твердження про тісний зв'язок минулого та сучасного стану мови [8, с. 6; 115, с. 114].

Для лінгвістичних праць 20-х – 60-х рр. XIX ст. є характерним, як вичерпно показав В. В. Колесов, брак синтезу історичного та порівняльного вивчення мов [61, с. 163–199], незважаючи на теоретичне обґрунтування тісного взаємозв'язку історичного та порівняльного дослідження мови в студіях таких учених, як Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський [17, с. 192–193; 106, с. 95].

Вивчення праць 20-х – 60-х рр. дозволяє зробити висновок, що в плані застосування прийомів і процедур порівняльно-історичного методу для цього часу було характерним переважання прийому генетичного ототожнення фактів над процедурою лінгвістичної реконструкції. Саме в цьому прийомі становлення принципу історизму відбувалося в першу чергу і до того ж найбільш повно й послідовно. І. І. Срезневський ставить перед мовознавцями завдання «відрізнити давні форми від нових», для чого необхідно «не випускати з уваги загального ходу змін мови, розуміти хід змін інших споріднених мов і нарідів» і за допомогою «методи порівняльної» вивчати в пам'ятках «уривчасті залишки старовини» [107, с. 34]. У зв'язку з цим можна відзначити, що І. О. Бодуен де Куртене бачив одну з найважливіших особливостей мовознавства XIX ст. в тому, що

вчені почали розрізняти в мові різні за часом нашарування [10, т. 2, с. 7]. Компаративісти усвідомлювали ототожнювані звуки як продукт низки епох; вони ототожнювали факти різної хронології, відбиті в сучасних мовах і в давніх писемних пам'ятках. Класичним прикладом є відкриття О. Х. Востоковим носових голосних у праслов'янській мові. Воно стало можливим завдяки порівнянню кириличних юсів з носовими голосними звуками сучасної польської мови. [21, с. 8–9]. Генетичне ототожнення однієї й тієї ж морфеми, а звідси й усіх звуків у ній у старослов'янській і сучасній польській мовах забезпечило розшифрування фонетичного значення юсів. Однак якісні характеристики (артикуляційні ознаки) праслов'янських носових голосних і шляхи виникнення цих звуків для мовознавців першого періоду залишилися багато в чому нез'ясованими.

На застосуванні прийому генетичного ототожнення фактів у цей час відбилася й певна обмеженість історичного підходу до мовних явищ. Так, М. О. Максимович розглядав редуковані *ъ* і *ь* як специфічну старослов'янську рису, не властиву іншим давнім слов'янським мовам [71, с. 71, 76].

В аспекті лінгвістичної реконструкції архетипу та фонетичного закону принцип історизму реалізувався, зокрема, у розумінні історії звуків і форм та мови взагалі як дивергенції, тобто процесу розпаду, розщеплення; такий підхід, характерний для компаративістів першого періоду, у тому числі для мовознавців України та Росії, був узагальнений А. Шлейхером у моделі «родовідного дерева» [119, с. 108–110; 120, с. 116–119].

Оскільки розвиток мови є закономірним процесом, завдання мовознавства полягає в тому, щоб розкривати закони розвитку мови [107, с. 17]. Виникає таке розуміння фонетичних законів, згідно з яким звукові зміни відбуваються у формі повільної еволюції. Звідси тенденція до

виділення етапів дії фонетичних законів. Так, Я. Ф. Головацький, посилаючись на матеріал південно-західних пам'яток української мови, у переході *o* в *i* реконструює проміжний звук *y*: **конь** > **кунь** > **кінь** [33, с. 31]. Разом з тим звукові зміни в трактуванні істориків мови нерідко виступають як такі, що мають позачасовий характер: дослідники стверджують, що закони, які діяли у «спільноруській мові», а пізніше в історії східнослов'янських мов, збереглися в сучасних східнослов'янських мовах [16, с. 26, 77]. Реконструкція фонетичних законів у ряді випадків мала обмежений характер. Так, М. О. Максимович реконструює перехід *o*, *e* > **ь**, **ь**, причому він вважає *o*, *e* праслов'янськими архетипами, а **ь**, **ь** – специфічною інновацією македонського діалекту, що ліг в основу старослов'янської мови [81, с. 71, 76]. Невмотивоване визначення напрямку фонетичної зміни, первинних і вторинних форм у мові представлено в реконструкції Ф. І. Буслаєвим переходу носового голосного *ę* в сполучення **ьн**, **ьм** у «спільноруській мові» (**жьмоу** «жму», **жьноу** «жну») [16, с. 57, 66]. В основах слів типу **огня**, **отца** Ф. І. Буслаєв констатує опущення *o*, *e*, причому основи **огонь** – **огня**, з одного боку, і **отец** – **отца**, з іншого, не диференційовано [там же, с. 66], хоча непочаткові голосні в них мають різне походження. Разом з тим зближення зазначених основ є правомірним: обидві вони пов'язані, хоча й по-різному, з процесом занепаду редукованих голосних. Тому звернення Ф. І. Буслаєва до подібних випадків, безсумнівно, сприяло подальшому вивченню процесу занепаду редукованих.

Було зроблено важливі кроки на шляху реконструкції «спільноруської прамови». Увагу дослідників (О. Х. Востокова, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського) привертала насамперед ті фонетичні риси «спільноруської прамови», які відрізняли її від старослов'янської (повноголосся, звуки **ч**, **ж** на місці праслов'янських

сполучень *tj*, *dj*, голосний *o* на початку слова). Разом з тим предметом вивчення стають і такі явища, які є праслов'янською спадщиною в «спільноруській» і старослов'янській мовах: редуковані *ѣ* і *ь*, носові голосні (у «спільноруській мові» вони існували в «доісторичну епоху»), окремий ряд задньоязикових приголосних («твердість *z*, *k*, *x*») та ін. [21, с. 7–8; 106, с. 29–33; 68, с. 25–46]. Історики східнослов'янських мов вважали, що «спільноруська мова» споконвічно (у момент виділення з праслов'янської) не мала діалектного членування, але з часом у ній з'являються певні фонетичні діалектні особливості. Пізніше це спричиняється до виникнення української, російської та білоруської мов. Отже, «спільноруська мова» виступає як проміжна між праслов'янською та окремими східнослов'янськими мовами. Певна обмеженість історичного підходу дослідників до мовних явищ виявилася, очевидно, у тому, що спільноруську мову вони значною мірою ототожнювали з мовою давньоруської писемності. Найважливіші ознаки «спільноруської мови» (архетипи, фонетичні закони) було встановлено в основному шляхом зіставлення з літературною мовою – старослов'янською. Матеріал інших слов'янських мов учені використовували значно менше. Реконструкція архетипів і фонетичних законів «спільноруської мови» мала статичний характер. З цим була пов'язана незначна глибина реконструкції: нижньою хронологічною межею є епоха, що безпосередньо передувала виникненню писемності на Русі.

Як показує аналіз праць мовознавців зазначеного періоду, лінгвістична реконструкція в них мала перспективний характер. Так, прагнучи розшифрувати звукове значення кириличних юсів та ерів, О. Х. Востоков виходить за межі давніх писемних пам'яток і звертається до звуків сучасних слов'янських мов [21, с. 7–13]. Необхідною умовою видатних відкриттів О. Х. Востокова стало введення ним у науковий обіг

давньої пам'ятки слов'янської писемності – Остромирового євангелія [60, с. 88]. Важливо підкреслити, що О. Х. Востоков ішов від уживання літер у давніх рукописах до даних живої вимови в споріднених мовах. Безсумнівно, у 20-і – 60-і рр. ХІХ ст., коли порівняльно-історичний метод був ще в стадії формування [61, с. 167], це становило єдино можливий і посправжньому новаторський підхід до лінгвістичної реконструкції. Не випадковим є добре відомий факт скептичного сприйняття востоковського розшифрування звукового значення юсів Й. Добровським і його учнем В. Копітаром [60, с. 99–100; 44, с. 458].

Принцип історизму відбився й на негативному розв'язанні питання про старослов'янську мову як мову-еталон. «Усього більше, – писав І. І. Срезневський, – може заважати впевненість, ...що в старих пам'ятках наших форми мови, відмінні від нинішніх, мабуть, чи не всі взяті книжниками зі старослов'янської, а в народі їх ніколи не було» [107, с. 34].

Безумовним досягненням порівняльно-історичного мовознавства зазначеного періоду стало намагання вчених визначати часові межі виникнення та існування того або іншого фонетичного явища. Аналіз праць українських і російських істориків мови свідчить, що хронологізація архетипів і фонетичних законів у них мала абсолютний характер. При тому варто враховувати, що вчені часто лише вказували на перші фіксації тих або інших фонетичних явищ і процесів у давніх писемних пам'ятках, не висвітлюючи питання про час їхньої появи в самій мові (діалекті). Так, «змішання **въ** з **у**» (тут, власне, ідеться про літери, а не про звуки – В. Г.) відбито в південноруських пам'ятках починаючи з ХІ ст. [81, с. 285]. У низці випадків встановлено приблизну хронологію: перехід **ě** > **e** відбувся в «давній руській мові» до ХІІІ ст. [68, с. 46], а якщо уточнити цю дату – не пізніше ХІІ ст. [там же: 115]; такі особливості «наріччя новгородського», як «взаємозаміна **ц** і **ч**», «втрата твердості **г** і **к**», перехід **ě** > **i**, виникли

«раніше XII ст.» [там же, с. 136]; зміна напруженого редукованого **ы** в **о** в російській мові відбувалася «принаймні з XIII – XIV століття» [107, с. 44].

Зроблено спроби встановити й відносну хронологію мовних, зокрема фонетичних, явищ за «колінами» родовідного дерева, причому специфічні риси більш значних мовно-територіальних одиниць інтерпретовано як більш давні. Це узагальнює І. І. Срезневський: «Давніми, але не споконвічними є риси, які відділяють одне від одного наріччя північне та південне – великоруське та малоруське; не такими вже давніми є риси, які роз'єднали на півночі наріччя східне – власне великоруське та західне – білоруське, а на півдні наріччя східне – власне малоруське та західне – русинське, карпатське; ще більш новими є риси відмінності говорів місцевих, на які поділилося кожне з нарічч руських» [там же, с. 38–39].

У розумінні процесу розвитку мови вченими 20-х – 60-х рр. XIX ст. існує певний розрив між категоріями простору та часу, співвідносність яких ще повною мірою не було усвідомлено і не відбито в практиці мовознавчих досліджень. Так, Ф. І. Буслаєв розмежовував два типи мовних змін: за часом («історичні») і за простором («обласні») [16, с. 24–25].

Характерною була також деяка хронологічна невизначеність, недостатньо чітке протиставлення минулого та сучасного в мові: в одному ряді, наприклад, випадків протетичного **в** розглядали сучасні факти (**восемь**) і свідчення давніх писемних пам'яток, а питання про генезис та еволюцію зазначеного явища не було поставлене [там же, с. 70–71].

Обмеженість принципу історизму пов'язана також з надмірною архаїзацією деяких явищ: М. О. Максимович розглядав східнослов'янське повноголосся як праслов'янську *i*, більш того, індоєвропейську за походженням мовну особливість [71, с. 66–67, 83, 104].

Назвіть засновників порівняльно-історичного методу.

Який принцип став характерною ознакою наукового мислення на початку XIX ст.? Обґрунтуйте свою відповідь.

Які російські вчені визнавали теорію двох періодів мовного розвитку? Хто заперечував цю теорію?

Назвіть мовознавців, які розглядали історію мови в тісному зв'язку з історією народу.

Укажіть, у якому прийомі порівняльно-історичного методу (насамперед) відбулося становлення принципу історизму.

Який характер реконструкції притаманний працям мовознавців зазначеного періоду?

Як визначалася хронологія мовних явищ у цей період? Наведіть приклади.

§ 4. Встановлення причинових і системних зв'язків в українській і російській компаративістиці 20-х – 60-х рр. XIX ст.

З формуванням принципів історизму та розвитку в історії порівняльно-історичного мовознавства було тісно пов'язане становлення принципу причиновості. «Методичне дослідження історичних причин 20-х – 60-х рр. XIX ст. – ось те найбільш оригінальне й нове, чим ми зобов'язані минулому століттю», – писав А. Мейє [74, с. 447]. Причинові пояснення стали одним з перших видів пояснень в історичних дисциплінах [89, с. 138], у тому числі в порівняльно-історичному мовознавстві; уже його засновники намагалися пояснювати певні мовні зміни вказуванням на їхні причини.

Велике значення мав поділ причин розвитку мови на внутрішні та зовнішні [107, с. 38; 106, с. 102]. Прикладом плідного звернення до зовнішніх причин може служити те пояснення, яке М. І. Надеждін дав північновеликоруському цоканню: воно, на думку вченого, виникло під фіно-угорським впливом [83, с. 273]. Проте центр уваги дослідників поступово переміщається від зовнішніх причин до внутрішніх. З погляду І. І. Срезневського, вивчення зовнішніх причин («впливу клімату, їжі, сусідів, моди») є недостатнім: досліджуючи історію мови, треба розглядати внутрішні закони її розвитку [106, с. 100–101]. Методологічно важливим було твердження вченого про пріоритет внутрішніх причин: «Мова змінювалася б, хоча б і зовсім не було на неї ніяких зовнішніх впливів» [там же, с. 100]. І. І. Срезневський вважав, що «головний закон у житті і людини, і мови – закон самозмінюваності: не від зовнішніх впливів росте, мужніє й старіє людина» [там же, с. 101]. Істотним внеском у мовознавство стало твердження І. І. Срезневського про взаємодію внутрішніх і зовнішніх причин розвитку мови [107, с. 38].

Загальною причиною фонетичних змін дослідники вважали прагнення носіїв мови до милозвучності. На цей чинник указував, зокрема, Ф. І. Буслаєв, пояснюючи ним виникнення в російській мові протетичних і епентетичних приголосних звуків [16, с. 64–65, 70].

Для порівняльно-історичного мовознавства першого періоду було характерне намагання шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення фонетичних законів були зведені до встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися. Прикладом може служити визначення О. Х. Востоковим фонетичних умов переходу *e > o*. На думку вченого, такими умовами є позиція перед твердими приголосними та в кінці слів [21, с. 112].

У тих випадках, коли встановити фонетичні причини (умови) тих або інших змін видавалося неможливим, учені зверталися до фактора аналогії. У російському мовознавстві на роль аналогії вказував О. Х. Востоков, який пояснював появу голосного *o* на місці етимологічного *e* перед м'якими приголосними (*несёте*) впливом форм типу *несём* [21, с. 112].

Історичному ходу пізнання в цілому та історії пізнання будь-якого матеріального утворення властива закономірність руху від «окремого» до «системного окремого» й далі до системи як цілого [99, с. 71]. Розкриття загальних закономірностей – основне завдання й мірило прогресу науки, у тому числі мовознавства [41, с. 474]. Якщо на початкових етапах розвитку тієї або іншої науки дослідження завжди орієнтоване на видимі, поверхові властивості об'єктів [20, с. 88], то надалі за допомогою прийому систематизації здійснюють упорядкування й узагальнення емпіричного матеріалу, представленого у вигляді системи.

У лінгвістичній історіографії набула певного поширення точка зору, відповідно до якої для більшості порівняльно-історичних досліджень

XIX ст. був характерним браком системного підходу до мови [124, с. 223]. У першій половині XIX ст. тільки В. Гумбольдт розумів системний характер мови, що відбито в аналізі конкретного матеріалу [14, с. 4]. Сучасники В. Гумбольдта та наступні покоління мовознавців пішли протилежним шляхом атомістичного, ізольованого вивчення окремих елементів мови; до ідеї системності мови лінгвісти повернулися значно пізніше завдяки працям І.О.Бодуена де Куртене та Ф. де Соссюра [45, с. 173]. У цьому плані іноді навіть протиставляють історичну фонетику та історичну фонологію [89, с. 78, 171].

Подібні ідеї розвивають автори, які поділяють концепції, висунені в різні періоди історії мовознавства, на «синтезуючі» і «аспектуючі». Системний підхід до мови був вироблений у межах синтезуючих лінгвістичних концепцій [75, с. 83; 76, с. 13–14; 49, с. 209]. На думку Г. П. Мельникова, тільки чотири концепції в історії мовознавства можна вважати синтезуючими. Це лінгвістичні концепції В. Гумбольдта, І. І. Срезневського, О. О. Потебні та І. О. Бодуена де Куртене [73, с. 83; 76, с. 15–16]. В інтерпретації Л. Г. Зубкової синтезуючими є концепції Й. Гердера, В. Гумбольдта, О. О. Потебні та І. О. Бодуена де Куртене [49, с. 201].

Не заперечуючи доцільності розподілу лінгвістичних концепцій на синтезуючі і аспектуючі, висловимо деякі міркування у зв'язку з твердженням, що порівняльно-історичному мовознавству першого періоду притаманний асистемний, атомістичний підхід до мовних явищ.

З цією тезою погодитися важко. Твердження, відповідно до якого класична компаративістика розглядала мовні явища ізольовано, тобто поза системою, суперечить реальним фактам: відкриття в спільноіндоєвропейській прамові різних рядів гутуральних приголосних,

складових сонантів тощо означає відкриття саме системних, а не ізольованих мовних явищ [96, с. 100–101].

Надзвичайно важливим у методологічному аспекті є твердження про те, що в XIX ст. найбільш вагомими результатами в пізнанні системних властивостей мови належать саме порівняльно-історичному мовознавству [66, с. 34]. У його межах набув поширення погляд на мову як на системне явище. На думку дослідників, серед зарубіжних лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. найбільш значний внесок у теоретичну розробку тези про системний характер мови зробили В. Гумбольдт і А. Шлейхер, а в Росії – Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський [16, с. 21, 79; 106, с. 244, 253]. Ф. І. Буслаєв відзначав, що «уся побудова мови, від окремого звука до речення й сполучення речень, представляє нам живий зв'язок окремих членів, що доповнюють один одного й утворюють одне ціле, яке, у свою чергу, дає смисл і значення кожному з цих членів. Таке взаємне відношення між частинами та цілим називається організмом мови» [16, с. 21–22]. Отже, Ф. І. Буслаєв висуває на передній план таку найважливішу властивість мовної системи, як цілісність. З погляду І. І. Срезневського, мова є системою не тільки на тому або іншому синхронному зрізі. Історичні зміни, що відбуваються в мові, також мають системний характер: «В історії мови, як і в будь-якій історії, необхідно відрізняти явища випадкові, одночасні, що залишаються без будь-яких або принаймні без важливих наслідків, від явищ, які звиваються, як волокна, в одну нитку» [107, с. 25].

Як відзначають дослідники, у компаративістиці XIX ст. системний підхід до мови виявився перш за все в прийомі генетичного ототожнення фактів [66, с. 34–35; 44, с. 478]. Саме у виявленні фонетичних кореспонденцій і в їх реєстрації мовознавці підійшли до визначення системних характеристик мови, хоча й у порівняно обмеженій галузі

мовних явищ [66, с. 34]. Не ставлячи тут питання про те, чи є справедливим цей висновок для компаративістики XIX ст. в цілому, відзначимо, що, як показує аналіз, в українському і російському порівняльно-історичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. принцип системності відбився насамперед у генетичному ототожненні фактів. Так, відкриття О. Х. Востоковим носових і редукованих голосних у праслов'янській мові завдяки порівнянню кириличних юсів і ерів з голосними сучасних слов'янських мов у генетично тотожних морфемах (2.1) і стало виявленням системної інтерпретації мовних явищ у їх історії.

Системне розуміння фонетичних явищ у їх історії відбилося також у реконструкції архетипів і фонетичних законів. Компаративістика XX ст. прийшла до методологічно важливого твердження про те, що будь-яка реконструкція за своєю спрямованістю завжди є системною [70, с. 195]. Цінність фундаментального поняття фонетичного закону полягає, зокрема, у тому, що реконструйований фонетичний закон дозволяє об'єднати розрізнені звуки в певні групи [41, с. 75]. Отже, навіть окремий фонетичний закон, узятий ізольовано, передбачає системний підхід до мовних явищ, базується на системному розумінні фактів мови: адже численні розрізнені фонетичні явища підведено тут під обмежену кількість фонетичних законів, тобто систематизовано. Те ж саме необхідно сказати про реконструкцію архетипу.

Проведена В. А. Глуценком історико-наукова реконструкція показала, що про атомістичне, ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції в працях українських і російських істориків мови 20-х – 60-х рр. XIX ст. можна говорити в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Зокрема, фонетичні архетипи «спільноруської мови» в інтерпретації О. Х. Востокова, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського виступають як

ізолювані. Не пов'язуються в процесі аналізу історико-лінгвістичного матеріалу й такі наведені П. О. Лавровським особливості давнього «наріччя новгородського», як «взаємозаміна», з одного боку, **ц** і **ч**, з іншого – **з** і **ж** [68, с. 131, 134, 136]. Разом з тим І. І. Срезневський близько підходить до ідеї системного зв'язку між реконструйованими архетипами: учений реконструював «давній» архетип **дж** (без чіткої хронологізації та локалізації) як дзвінкий відповідник глухої афrikати **ч** [107, с. 47–48].

Реконструкція в працях компаративістів першого періоду мала субстанціональний характер: вчені реконструювали *субстанцію, матерію* мови. У фонетиці це означає виявлення артикуляційних ознак звуків-архетипів. Дану особливість можна розглянути на матеріалі редукованих голосних. Якщо О. Х. Востоков близько підійшов до розуміння артикуляційних особливостей **ь** і **ѣ**, які він називав «напівголосними» [21, с. 7–10], то Г. П. Павський інтерпретував редуковані як «придихи» [86, с. 39–42], що не знаходить опори ні в історії слов'янських мов, ні в їх сучасному стані. Архетипи, реконструйовані в студіях українських і російських компаративістів першого періоду, збігаються з рефlekсами однієї з дочірніх мов. Так, наявність у частині слов'янських мов проривного, а в частині – фрикативного дзвінкого задньоязикового приголосного примушує І. І. Срезневського припустити, що «обидва звуки для слов'янської мови є однаково давніми, так само як однаково давніми є два подібні звуки – **к** і **х**» [107, с. 47]. На цій основі вчений стверджував таку саму однакову давність звуків **дж** і **ж** як результату пом'якшення **g** і **γ** [там же, с. 47–48].

Як відзначалося вище, ідея Ф. Шеллінга та Г. Гегеля про загальний зв'язок явищ як найбільш загальну закономірність існування світу вплинула й на становлення та розвиток порівняльно-історичного мовознавства. Проведена нами історико-наукова реконструкція показує,

що принципи історизму, причиновості й системності в історико-фонетичних студіях українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. об'єктивно виступають як тісно пов'язані між собою. Наведений матеріал свідчить, що ці принципи в їхній взаємодії виявилися, зокрема, у процедурі реконструкції фонетичного закону. Це дає підставу говорити про становлення у відповідних працях принципу загального зв'язку явищ. Про усвідомлену орієнтацію на встановлення історичних, причинових і системних зв'язків свідчить та оцінка, яку І. І. Срезневський дав студіям О. О. Потебні, де, на його думку, наявний «злагоджений зв'язок явищ, підпорядкованих законам природної змінюваності та перебудови, взаємної підпорядкованості та взаємодії» [106, с. 315]. М. І. Греч вважав дослідження історичних і причинових зв'язків ознакою високого рівня науковості: у процесі наукового («філософського») вивчення мови вчений «шукає причини речей, дошукується до непомітного між ними зв'язку й об'єднує все світ однією спільною думкою, яка все охоплює та всьому дає життя» [34, ч. 1, с. 4]. Мовознавство стає наукою, коли «дослідник мови прозирає в її суть, у її основи, вишукує її походження, причини її зростання, розквіту та занепаду» [там же, с. 5].

Становлення принципу загального зв'язку явищ у працях представників українського і російського порівняльно-історичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало можливим завдяки використанню різноманітних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів. При цьому для більшості істориків східнослов'янських мов характерний недиференційований підхід до джерел вивчення історії мови без чіткої методики використання різних джерел. Зокрема, це, на думку В. В. Колесова, було властиве Ф. І. Буслаєву. У його «Исторической

грамматике русского языка» [16] приклади для ілюстрацій мовних змін використано однаково широко і з давніх пам'яток, і з сучасних східнослов'янських мов, і з інших слов'янських, а також індоєвропейських мов, і з фольклорних текстів, так що процедура є скоріше доказом того або іншого твердження, ніж дослідженням на матеріалі однорідних фактів [61, с. 180]. Наші спостереження підтверджують даний висновок. Вище на прикладі протетичного **в** розглянуто недостатньо чітке протиставлення Ф. І. Буслаєвим минулого і сучасного в мові. Це пов'язане саме з недиференційованим використанням різних джерел вивчення історії мови. Ф. І. Буслаєв вважає рівноправними джерелами, без установлення певної ієрархії, матеріал давніх пам'яток (**оу восла** «в осла»), дані сучасних східнослов'янських мов (**він**), з якими практично ототожнено свідчення фольклорних текстів (**вось** «ось»), інших слов'янських мов (для порівняння з російським **вот** наведено «хорутанське» **ото** «ось») [16, с. 70–71].

Проте, безсумнівно, звернення не тільки до свідчень давніх писемних пам'яток, а й до сучасного мовного (діалектного) матеріалу, без використання якого було неможливе становлення порівняльно-історичного методу, мало велике методологічне значення. Воно означало реалізацію в студіях істориків слов'янських мов 20-х – 60-х рр. XIX ст. принципу історизму [103, с. 227] і тісно пов'язаних з ним принципів причиновості та системності.

Необхідно відзначити також, що в зазначений період було помічено тенденцію до усвідомлення більшої або меншої вартості того чи іншого джерела вивчення історії мови, до критичної оцінки джерел. У цьому плані викликає інтерес думка І. І. Срезневського про необхідність обережного користування свідченнями давніх писемних пам'яток. Важливо підкреслити, що її було висловлено провідним палеографом, блискучим знавцем давніх слов'янських рукописів. І. І. Срезневський відзначав, що

давньоруські пам'ятки «писані на змішаній з церковнослов'янської та руської мові; тому, щоб не заплутатися у вивченні їх, необхідно розглядати мову їхню критично; а допомогою для критики слід узяти історію спільної зміни слов'янських наріч, щоб допускати в руській, як можливі, тільки такі зміни, які взагалі можливі в історичному ході розвитку слов'янських наріч» [106, с. 121]. Отже, за І. І. Срезневським, порівняння сучасних східнослов'янських мов з іншими слов'янськими допомагає зрозуміти внутрішню логіку розвитку східнослов'янських мов як певних систем, починаючи від давньоруського періоду. У зв'язку з реконструкцією «спільноруської прамови» І. І. Срезневський відзначав, що «прозирнути в давню вимову руську» можна «за допомогою порівняльного вивчення народних місцевих наріч, хоча б навіть і нашого часу, маючи при цьому на увазі й інші слов'янські наріччя» [107, с. 31]. Саме в цьому розумінні І. І. Срезневський пише про необхідність і актуальність «опрацювання мови», яке протиставлене дослідженню «пам'яток писемності» [106, с. 95–96]: «опрацюванням мови» вчений називає активне вивчення сучасних дослідникові діалектів. Про важливість дослідження «народної мови» писав і Ф. І. Буслаєв: «Органічне життя, яким пронизана вона, надає їй характер предмета, що має повне право ввійти в царину філології» [17, с. 282]. Якщо взяти до уваги, що під «організмом мови» Ф. І. Буслаєв розумів цілісність мовної системи (див. вище), то можна зробити висновок: «органічне життя» мови, про яке писав Ф. І. Буслаєв, і було в його трактуванні функціонуванням *живої* мовної системи. Наведене твердження Ф. І. Буслаєва свідчить про те, що він близько підійшов до усвідомлення переваг діалектної «народної мови» саме через можливість пізнання її системних властивостей. Характерно, що високу оцінку Ф. І. Буслаєву в плані використання в його дослідженнях свідчень тогочасних діалектів дав представник Московської школи Є. Ф. Будде: на

його думку, одна з найголовніших заслуг Ф. І. Буслаєва перед російським мовознавством полягає в тому, що він «увів до граматики народну мову з її говорами» [15, с. 484]. Отже, твердження І. І. Срезневського та Ф. І. Буслаєва про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов (діалектів) стало виявом нових тенденцій у підході до джерел вивчення історії мови. Ці тенденції знайшли подальше втілення в працях учених Харківської, Московської та Казанської лінгвістичних шкіл.

Схарактеризуйте принцип причиновості в порівняльно-історичному мовознавстві.

Назвіть внутрішні та зовнішні причини розвитку мов. Хто з лінгвістів указував на взаємодію внутрішніх і зовнішніх причин?

Що ви знаєте про фонетичні причини розвитку мов? Наведіть конкретні розвідки, які це ілюструють.

«Синтезуючі» і «аспектуючі» концепції в мовознавстві.

Укажіть, хто з компаративістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. зробив найбільш значний внесок у розробку тези про системний характер мови.

Завдяки чому стало можливим становлення принципу загального зв'язку явищ у мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст.? Обґрунтуйте свою відповідь.

ПІСЛЯМОВА

Науковий метод є одним з елементів, за допомогою яких у науці виконують цілеспрямовані пізнавальні дії. Ці елементи утворюють специфічну систему, до якої, крім наукового методу, входять наукова проблема, висування й розробка гіпотез, вибір предмета дослідження, вихідні пізнавальні завдання.

Термін *метод* уживається в наукознавстві в різних значеннях – у широкому (як спосіб, знаряддя й засіб пізнання) та вузькому (як сукупність прийомів дослідження). Так само й термін *лінгвістичний метод* уживають у різних значеннях.

Зазначимо, що В. А. Глущенком розроблена концепція лінгвістичного методу як складної логічної одиниці, що включає в себе три компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний. Порівняльно-історичний метод охарактеризовано як метод, у структурі якого є ці компоненти.

Як належність онтологічного компонента порівняльно-історичного методу виступають певні принципи та підходи. Провідним для цього методу є принцип історизму.

Операційний компонент цього методу включає такі прийоми та процедури, як 1) генетичне ототожнення фактів, 2) лінгвістична реконструкція архетипу та фонетичного закону, 3) хронологізація й локалізація мовних явищ.

Телеологічний компонент порівняльно-історичного методу становить його мета.

Предметом дискусій на сьогодні залишається питання про обсяг входження інновацій окремих мов у сферу компетенції порівняльно-історичного методу. Відомо, що деякі вчені протиставляють історичний і

порівняльно-історичний методи. У історичному методі найбільш ефективно використовується методика внутрішньої реконструкції, яка протиставлена зовнішній реконструкції принциповою різницею їх емпіричної бази. У випадку вивчення мов з тривалою писемною традицією різновидом методики внутрішньої реконструкції може виступати «філологічний метод».

Грунтовний аналіз показав, що найбільш повне уявлення про історичний розвиток як конкретної мови, так і мовної групи формується лише за умов, коли всі три різновиди реконструкції (зовнішня, внутрішня та «філологічний метод»), що діють у межах порівняльно-історичного методу, органічно взаємодіють.

Зауважимо, що головну увагу ми приділяємо онтологічному компоненту порівняльно-історичного методу, проте звертаємося й до телеологічного та операційного компонентів.

Основними принципами порівняльно-історичного дослідження є принципи історизму, причиновості й системності як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ.

Зазначимо, що порівняльно-історичний метод і порівняльно-історичне мовознавство виникли у першій чверті XIX ст. Твердження про те, що історизм і є тим принципом, який викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, у методологічному аспекті є найважливішим. Поява досліджень засновників порівняльно-історичного методу, до яких належать Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Грімм, О. Х. Востоков, означала застосування до мовних явищ принципу історизму. Останнє було глибоко закономірним.

Значним надбанням мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало розуміння змінюваності мови. Характерною особливістю цього періоду є

прагнення мовознавців зв'язати історію мови з історією народу (М. І. Греч, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський).

Принцип історизму в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. виступає як провідний, причому ідеї історизму й розвитку мови плідно розроблено не тільки в діяхронічних, а й у синхронічних студіях, присвячених тогочасному стану східнослов'янських мов, наприклад, у працях Г. П. Павського та К. С. Аксакова, які містять у собі історичний коментар до тогочасних мовних явищ.

Для лінгвістичних праць 20-х – 60-х рр. XIX ст. є характерним брак синтезу історичного та порівняльного вивчення, незважаючи на теоретичне обґрунтування тісного взаємозв'язку історичного та порівняльного дослідження мови в студіях таких учених, як Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський.

Вивчення праць 20-х – 60-х рр. дозволяє зробити висновок, що в плані застосування прийомів і процедур порівняльно-історичного методу для цього часу було характерним переважання прийому генетичного ототожнення фактів над процедурою лінгвістичної реконструкції. Саме в цьому прийомі становлення принципу історизму відбувалося в першу чергу і до того ж найбільш повно й послідовно.

З формуванням принципів історизму та розвитку в історії порівняльно-історичного мовознавства було тісно пов'язане становлення принципу причиновості. Велике значення мав поділ причин розвитку мови на внутрішні та зовнішні. Важливо, що центр уваги дослідників поступово переміщався від зовнішніх причин до внутрішніх (І. І. Срезневський).

Надзвичайно важливим у методологічному аспекті є твердження про те, що в XIX ст. найбільш вагомими результатами в пізнанні системних властивостей мови належать саме порівняльно-історичному мовознавству. У його межах набув поширення погляд на мову як на

системне явище. Зокрема, серед зарубіжних лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. найбільш значний внесок у теоретичну розробку тези про системний характер мови зробили В. Гумбольдт і А. Шлейхер, а в Росії – Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський.

Становлення принципу загального зв'язку явищ у працях представників українського і російського порівняльно-історичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало можливим завдяки використанню різноманітних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів. При цьому для більшості істориків східнослов'янських мов характерний недиференційований підхід до джерел вивчення історії мови без чіткої методики використання різних джерел.

ПІДСУМКОВІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Цей принцип стає панівним у дослідженнях мовознавців кінця XVIII ст. – початку XIX ст.:

- а) системності;
- б) історизму;
- в) причиновості;
- г) загального зв'язку явищ.

2. Укажіть, хто з лінгвістів є автором розвідки «Филологические наблюдения над составом русского языка : первое рассуждение. О буквах и слогах» (1850):

- а) М. І. Греч;
- б) К. С. Аксаков;
- в) Г. П. Павський;
- г) М. Н. Катков.

3. Виникнення порівняльно-історичного методу в європейському мовознавстві пов'язане з:

- а) О. Х. Востоковим;
- б) Ф. І. Буслаєвим;
- в) М. І. Гречом;
- г) В. М. Русанівським.

4. Який український філолог висунув тезу про наявність в українській мові явищ, спільних із сербською:

- а) Я. Ф. Головацький;
- б) П. О. Лавровський;
- в) М. О. Максимович;
- г) І. І. Срезневський.

5. Цей учений у дискусії з М. П. Погодіним і П. О. Лавровським обстоював «старобутність» української мови:

- а) К. С. Аксаков;
- б) М. О. Максимович;
- в) М. Н. Катков;
- г) Я. Ф. Головацький.

6. Укажіть лінгвіста, який розробив основи порівняльно-історичної фонетики та граматики слов'янських мов:

- а) М. І. Греч;
- б) Ф. І. Буслаєв;
- в) І. І. Срезневський;
- г) О. Х. Востоков.

7. Лінгвістичний метод як складна логічна одиниця включає в себе:

- а) 3 компоненти;
- б) 4 компоненти;
- в) 5 компонентів;
- г) 2 компоненти.

8. У вузькому значенні термін *метод* трактують як:

- а) спосіб;
- б) знаряддя;
- в) засіб пізнання;
- г) сукупність прийомів дослідження.

9. Метод виступає як «система правил і операцій» з погляду:

- а) О. Г. Спіркіна;
- б) Г. І. Рузавіна;
- в) Л. О. Мікешіної;
- г) В. В. Бикова.

10. Хто з лінгвістів відносить до загальних методів спостереження, індукцію і дедукцію, гіпотезу, аналіз і синтез, таксономію, порівняння, формалізацію, ідеалізацію, експеримент, фальсифікацію, моделювання:

- а) О. О. Селіванова;
- б) М. Ф. Алефіренко;
- в) О. С. Ахманова;
- г) В. І. Кодухов.

11. Цей учений вважає, що ототожнення методу з операціями (прийомами, процедурами) збіднює поняття лінгвістичного методу:

- а) М. П. Кочерган;
- б) В. І. Кодухов;
- в) В. А. Глущенко;
- г) О. Т. Хроленко.

12. Усі методи, які застосовуються в мовознавчих дослідженнях, є:

- а) лінгвістичними методами;
- б) науковими методами;
- в) філософськими методами;
- г) загальноприйнятими методами.

13. Назвіть ученого, який стверджує, що метод відрізняється від методики та техніки тим, що окрім технічної, процедурної частини включає також їх теоретичне усвідомлення та особливі пізнавальні принципи:

- а) З. А. Каменський;
- б) С. Б. Кримський;
- в) Б. О. Серебренников;
- г) Л. П. Іванова.

14. Телеологічний компонент методу – це:

- а) мета дослідження;
- б) процедури дослідження;
- в) принципи дослідження;
- г) прийоми дослідження.

15. Комплекс наукових прийомів і процедур та методика їх застосування становлять лише один з компонентів методу:

- а) онтологічний;
- б) операційний;
- в) телеологічний;
- г) функціональний.

16. Операційний компонент порівняльно-історичного методу не включає:

- а) генетичне ототожнення фактів;
- б) лінгвістичну реконструкцію архетипу та фонетичного закону;
- в) хронологізацію й локалізацію мовних явищ;
- г) створення порівняльно-історичного опису (граматик і словників)

споріднених мов.

17. Принцип каузальності – це:

- а) принцип причиновості;
- б) принцип системності;
- в) принцип історизму;
- г) принцип загального зв'язку явищ.

18. Цей принцип вважають «одним із найважливіших принципів буття й наукового пізнання»:

- а) принцип причиновості;
- б) принцип системності;
- в) принцип історизму;
- г) принцип загального зв'язку явищ.

19. Який принцип є собою найбільш загальною закономірністю існування світу, результатом і виявом універсальної взаємодії всіх предметів і явищ:

- а) принцип причиновості;

- б) принцип системності;
- в) принцип історизму;
- г) принцип загального зв'язку явищ.

20. У науковій літературі розрізняють:

- а) три види лінгвістичної реконструкції;
- б) два види лінгвістичної реконструкції;
- в) чотири види лінгвістичної реконструкції;
- г) один вид лінгвістичної реконструкції.

21. Методика внутрішньої реконструкції використовується в:

- а) історичному методі;
- б) порівняльно-історичному методі;
- в) описовому методі;
- г) актуалістичному методі.

22. Методика внутрішньої реконструкції не містить:

- а) прийому системного відновлення відсутніх ланок;
- б) прийому типологічних імплікацій;
- в) прийому аналізу пережитків;
- г) прийому визначення системних кореспонденцій у їх матеріалі.

23. «Філологічний метод» заснований на:

а) зіставленні однакових чи близьких за своєю семантикою одиниць;

б) встановленні хронологічного співвідношення між матеріалом порівняльних одиниць;

в) аналізі діалектних даних;

г) аналізі давніх писемних пам'яток.

24. Лінгвістична реконструкція архетипу та фонетичного закону входить в:

а) онтологічний компонент;

- б) операційний компонент;
- в) телеологічний компонент.

25. Ілюстрацією ретроспективного характеру реконструкції в історико-фонетичних дослідженнях учених Харківської школи є виникнення дзвінких африкат:

- а) в інтерпретації О. О. Потебні;
- б) в інтерпретації О. О. Шахматова;
- в) в інтерпретації І. І. Срезневського;
- г) в інтерпретації Ф. І. Буслаєва.

26. Укажіть, хто не є засновником порівняльно-історичного методу:

- а) Ф. Бопп;
- б) Р. Раск;
- в) Я. Грімм;
- г) Г. Гегель.

27. У російському мовознавстві ідею нерівномірності розвитку мовних елементів різних рівнів плідно розробляв:

- а) І. І. Срезневський;
- б) К. С. Аксаков;
- в) М. І. Греч;
- г) Г. П. Павський.

28. Теорію двох періодів мовного розвитку заперечував:

- а) О. Х. Востоков;
- б) М. І. Греч;
- в) К. С. Аксаков;
- г) М. Н. Катков.

29. Першою спробою зв'язати історію мови з історією народу при вивченні значного мовного матеріалу став розділ «Матеріали для російської граматики та стилістики» у книжці:

- а) Ф. І. Буслаєва;
- б) М. Н. Каткова;
- в) І. І. Срезневського;
- г) О. Х. Востокова.

30. В українському і російському мовознавстві 20-х–60-х рр. XIX ст. виступає як провідний:

- а) принцип причиновості;
- б) принцип системності;
- в) принцип історизму;
- г) принцип загального зв'язку явищ.

31. Для лінгвістичних праць 20-х – 60-х рр. XIX ст. є характерним брак синтезу історичного та порівняльного вивчення мов. На це вказував:

- а) З. А. Каменський;
- б) С. Б. Кримський;
- в) Б. О. Серебренников;
- г) В. В. Колесов.

32. Бачив одну з найважливіших особливостей мовознавства XIX ст. у тому, що вчені почали розрізнявати в мові різні за часом нашарування:

- а) Ф. І. Буслаєв;
- б) М. Н. Катков;
- в) І. І. Срезневський;
- г) І. О. Бодуен де Куртене.

33. Автором моделі «родовідного дерева» є:

- а) Ф. Бопп;
- б) Р. Раск;
- в) А. Шлейхер;
- г) Г. Гегель.

34. Укажіть фонетичну рису, яка не відрізняє «спільноруську прамову» від старослов'янської:

- а) повноголосся;
- б) звуки **ч, ж** на місці праслов'янських сполучень **tj, dj**;
- в) голосний **о** на початку слова;
- г) редуковані **ь і ъ**.

35. Назвіть ученого, який розглядав редуковані **ь і ъ** як специфічну старослов'янську рису, не властиву іншим давнім слов'янським мовам:

- а) Ф. І. Буслаєв;
- б) М. Н. Катков;
- в) І. І. Срезневський;
- г) М. О. Максимович.

36. Спробу встановити відносну хронологію мовних явищ за «колінами» родовідного дерева зробив:

- а) К. С. Аксаков;
- б) Г. П. Павський;
- в) І. І. Срезневський;
- г) М. Н. Катков.

37. Укажіть, хто з лінгвістів розмежував два типи мовних змін: за часом («історичні») і за простором («обласні»):

- а) М. Н. Катков;
- б) Ф. І. Буслаєв;
- в) І. І. Срезневський;
- г) М. О. Максимович.

38. Обмеженість принципу історизму пов'язана з надмірною архаїзацією деяких явищ, зокрема в працях:

- а) Ф. І. Буслаєва;
- б) М. Н. Каткова;

- в) І. І. Срезневського;
- г) М. О. Максимовича.

39. Твердження якого вченого про пріоритет внутрішніх причин було методологічно важливим у 20-х – 60-х рр. XIX ст.:

- а) Ф. І. Буслаєва;
- б) І. І. Срезневського;
- в) М. Н. Каткова;
- г) М. О. Максимовича.

40. «Методичне дослідження історичних причин у 20-і – 60-і рр. XIX ст. – ось те найбільш оригінальне й нове, чим ми зобов'язані минулому століттю», – писав:

- а) А. Мейє;
- б) Р. Раск;
- в) А. Шлейхер;
- г) Г. Гегель.

41. Укажіть, чиї концепції, на думку Г. П. Мельникова, можна вважати «синтезуючими»:

а) В. Гумбольдта, І. І. Срезневського, О. О. Потебні та І. О. Бодуена де Куртене;

б) Й. Гердера, В. Гумбольдта, О. О. Потебні та І. О. Бодуена де Куртене;

в) А. Шлейхера, Й. Гердера, В. Гумбольдта, О. О. Потебні;

г) Ф. І. Буслаєва, В. Гумбольдта, О. О. Потебні та І. О. Бодуена де Куртене.

42. У компаративістиці XIX ст. системний підхід до мови виявився перш за все в: прийомі генетичного ототожнення фактів

- а) прийомі генетичного ототожнення фактів;
- б) прийомі системного відновлення відсутніх ланок;

в) прийомі типологічних імплікацій;

г) прийомі аналізу пережитків.

43. Реалізація в студіях істориків слов'янських мов 20-х – 60-х рр. XIX ст. принципу історизму та тісно пов'язаних з ним принципів причиновості та системності виявилася у зверненні:

а) до матеріалу давніх писемних пам'яток;

б) до даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів),

в) до фольклорних текстів;

г) як до даних сучасних діалектів, так і до свідчень давніх писемних пам'яток.

44. Істотним внеском у мовознавство стало твердження про взаємодію внутрішніх і зовнішніх причин розвитку мови:

а) Ф. І. Буслаєва;

б) М. Н. Каткова;

в) І. І. Срезневського;

г) М. О. Максимовича.

45. Укажіть, хто з лінгвістів інтерпретував редуковані як «придихи»:

а) Г. П. Павський;

б) Ф. І. Буслаєв;

в) І. І. Срезневський;

г) М. О. Максимович.

46. Назвіть мовознавця, який відзначав, що давньоруські пам'ятки «писані на змішаній з церковнослов'янської та руської мові; тому, щоб не заплутатися у вивченні їх, необхідно розглядати мову їхню критично; а допомогою для критики слід узяти історію спільної зміни слов'янських наріч, щоб допускати в руській, як можливі, тільки такі зміни, які взагалі можливі в історичному ході розвитку слов'янських наріч»:

- а) Ф. І. Буслаєв;
- б) М. О. Максимович;
- в) І. І. Срезневський;
- г) М. Н. Катков.

47. Чиї твердження про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов (діалектів) стали виявом нових тенденцій у підході до джерел вивчення історії мови:

- а) І. І. Срезневського та М. Н. Каткова;
- б) І. І. Срезневського та М. О. Максимовича;
- в) І. І. Срезневського та Г. П. Павського;
- г) І. І. Срезневського та Ф. І. Буслаєва.

48. Високу оцінку Ф. І. Буслаєву в плані використання в його дослідженнях свідчень тогочасних діалектів дав представник Московської школи:

- а) О. О. Шахматов;
- б) П. Ф. Фортунатов;
- в) М. М. Дурново;
- г) Є. Ф. Будде.

49. Який провідний палеограф, блискучий знавець давніх слов'янських рукописів говорив про необхідність обережного користування свідченнями давніх писемних пам'яток:

- а) Г. П. Павський;
- б) Ф. І. Буслаєв;
- в) І. І. Срезневський;
- г) М. О. Максимович.

50. Нові тенденції в підході до джерел вивчення історії мови (перевага надається діалектним даним) знайшли подальше втілення в працях учених:

- а) Харківської лінгвістичної школи;
- б) Московської лінгвістичної школи;
- в) Казанської лінгвістичної школи;
- г) Харківської, Московської, Казанської лінгвістичних шкіл.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова Н. Т. Системный характер научного знания и методы исследования целостности объектов / Н. Т. Абрамова // Системный анализ и научное знание / отв. ред. Д. П. Горский. – М. : Наука, 1978. – С. 142–153.
2. Аксаков К. С. Опыт русской грамматики / К. С. Аксаков. – М., 1860. – Ч. 1. – Вып. 1. – 176 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке : учеб. пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М., 2005. – С. 395.
4. Амирова Т. А. Очерки по истории лингвистики / Т. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский. – М. : Наука, 1975. – 559 с.
5. Аскин Я. Ф. Философский детерминизм / Я. Ф. Аскин. – Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1974. – 68 с.
6. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ахманова Ольга Сергеевна. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.
7. Баллер Э. А. Преемственность в развитии культуры / Э. А. Баллер. – М. : Наука, 1969. – 294 с.
8. Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX – начала XX в. / Ф. М. Березин / отв. ред. Ф. П. Филин. – М. : Наука, 1976. – 366 с.
9. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
10. Бодуэн де Куртенэ И. А. Два вопроса из учения о «смягчении», или палатализации, в славянских языках / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Отд. отт. из Уч. зап. Юрьевск. ун-та, 1893. – № 2. – Юрьев, 1893. – 30 с.
11. Бойченко И. В. Значение исторического материализма для обоснования принципов социально-научного познания / И. В. Бойченко, В. И. Куценко // Социальное познание : принципы, формы, функции : сб.

науч. трудов / отв. ред. В. И. Куценко, И. В. Бойченко. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 8–26.

12. Бойченко И. В. Проблема метода в категориальном аппарате исторического материализма / И. В. Бойченко // Социальное познание : принципы, формы, функции : сб. науч. трудов / отв. ред. В. И. Куценко, И. В. Бойченко. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 56–78.

13. Боряз В. Н. Категории «история» и «современность» и их методологическое значение / В. Н. Боряз // Категории исторических наук : сб. статей / отв. ред. В. Н. Боряз. – Л. : Наука, 1988. – С. 10–35.

14. Будагов Р. А. Система и антисистема в науке о языке / Р. А. Будагов // Вопр. языкознания. – 1978. – № 4. – С. 3–17.

15. Будде Е. Ф. О заслугах Буслаева как ученого лингвиста и преподавателя (Речь, читанная в торжественном заседании Казанского общества археологии, истории и этнографии 28 сентября 1897 года) / Е. Ф. Будде // Преподавание отечественного языка : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.». – М. : Просвещение, 1992. – С. 480–493.

16. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.

17. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка / Ф. И. Буслаев // Преподавание отечественного языка : Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.». – М. : Просвещение, 1992. – С. 25–373.

18. Быков В. В. Методы науки / В. В. Быков. – М. : Наука, 1974. – 215 с.

19. Василев-Васев Ст. Общественно-исторический монизм практики и системность знания / Ст. Василев-Васев // Диалектика.

Познание. Наука / отв. ред. В. А. Лекторский, В. С. Тюхтин. – М. : Наука, 1988. – С. 257–264.

20. Вениг К. К вопросу о формировании научных теорий (на материале истории биологии) / Вениг К. // Диалектика. Познание. Наука / отв. ред. В. А. Лекторский, В. С. Тюхтин. – М. : Наука, 1988. – С. 88–94.

21. Востоков А. Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам / А. Х. Востоков // Филологические наблюдения / Издал, по поручению 2-го отделения Академии наук, И. Срезневский. – СПб., 1865. – С. 1–27.

22. [Востоков А. Х.] Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная / Александр Востоков. – 12-е изд. – СПб., 1874. – XII, 216 с.

23. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1966. – 595 с.

24. Гаджиева Н. З. Введение / Гаджиева Н. З., Журавлев В. К., Кумахов М. А., Нерознак В. П. // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 3–25.

25. Гамкрелидзе Т. В. Лингвистическая типология и праязыковая реконструкция / Т. В. Гамкрелидзе // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 145–157.

26. Гегель Г. В. Ф. О преподавании философии в университетах / Г. В. Ф. Гегель // Работы разных лет : в 2 т. / сост., общ. ред. А. В. Гулыги. – М., 1972. – Т. 1. – С. 424.

27. Герасимов И. Г. Структура научного исследования : философский анализ познавательной деятельности в науке / Герасимов И. Г. – М. : Мысль, 1985. – 215 с.

28. Глущенко В. А. К вопросу о структуре лингвистического метода / Глущенко В. А. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / отв. за вып. В. А. Глущенко. – Славянск, 2001. – Вып. VIII. – С. 3–6.

29. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура / В. А. Глущенко // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 32–44.

30. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод як складна логічна одиниця (до визначення семантики терміна) / В. А. Глущенко // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. – 2001. – № 4 (36). – С. 124–127.

31. Глущенко В. А. Об узкой и широкой трактовках лингвистического метода / В. А. Глущенко // Образ мира в зеркале языка : сб. научных статей. – М. : ФЛИНТА, 2011. – С. 71–77.

32. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / Глущенко Володимир Андрійович / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.

33. Головацький Я. Грамматика русского языка / Я. Головацький. – Львів, 1849. – 223 с.

34. Греч Н. И. Чтения о русском языке / Н. И. Греч. – СПб., 1840. – Ч. 1. – VI, 336 с.; Ч. 2. – 404 с.

35. Грицанов А. А. Метод / А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко // Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. – 2-е изд. – Минск., 2001. – С. 628.

36. Грушин Б. А. Очерки логики исторического исследования (процесс развития и проблемы его научного воспроизведения) / Б. А. Грушин. – М. : Высш. школа, 1961. – 214 с.

37. Гухман М. М. Понятие системы в синхронии и диахронии / М. М. Гухман // Вопр. языкознания. – 1962. – № 4. – С. 25–35.

38. Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков / А. В. Десницкая / отв. ред. П. С. Кузнецов. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 332 с.

39. Десницкая А. В. Понятие языкового развития и языковой истории в лингвистической концепции Августа Шлейхера / А. В. Десницкая // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А. В. Десницкая. – Л. : Наука, 1984. – С. 236–276.

40. Десницкая А. В. Послесловие / А. В. Десницкая // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А. В. Десницкая. – Л. : Наука, 1984. – С. 299–302.

41. Журавлев В. К. Внутренняя реконструкция / В. К. Журавлев // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 68–90.

42. Журавлев В. К. Генезис протезов в славянских языках / В. К. Журавлев // Вопр. языкознания. – 1965. – № 4. – С. 32–43.

43. Журавлев В. К. Диахроническая фонология / Владимир Константинович Журавлев. – М. : Наука, 1986. – 232 с.

44. Журавлев В. К. Наука о праславянском языке : эволюция идей, понятий и методов / В. К. Журавлев // Бирнбаум Х. Праславянский язык : достижения и проблемы в его реконструкции / общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева. – М. : Прогресс, 1987. – С. 453–493.

45. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1962. – 384 с.
46. Звегинцев В. А. Структурализм в лингвистике / В. А. Звегинцев // Системный анализ и научное знание / отв. ред. Д. П. Горский. – М. : Наука, 1978. – С. 172–186.
47. Зеленська О. П. Каузальність у філософії, логіці та мові / О. П. Зеленська // Мовознавство. – 1993. – № 4. – С. 63–67.
48. Зеленько А. С. Методи й аспекти дослідження мови / А. С. Зеленько // Вісник Луганськ. держ. пед. ун-ту. – 1999. – № 5. – С. 7–14.
49. Зубкова Л. Г. Лингвистические учения конца XVIII – начала XX в. : Развитие общей теории языка в системных концепциях / Л. Г. Зубкова. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1989. – 215 с.
50. Иванова Л. П. Курс лекций по общему языкознанию : научное пособие / Иванова Людмила Петровна. – К. : Освита України, 2006. – 312 с.
51. Иванова Л. П. Методы лингвистических исследований : учеб. пособие / Иванова Людмила Петровна. – К., 1995. – С. 5.
52. Из переписки А. А. Шахматова с Ф. Ф. Фортунатовым [Публикация и предисловие С. Г. Бархударова] // Вопр. языкознания. – 1958. – № 3. – С. 60–75.
53. Истрина Е. С. Труды А. А. Шахматова по русскому языку / Е. С. Истрина // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1922. – Т. 25 (1920 г.). – С. 100–106.
54. Каменский З. А. Методология историко-философского исследования / З. А. Каменский. – М., 2002 // <http://www.philosophy.ru/library/kamensky/metodol/method2.htm>

55. Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований / Г. А. Климов / отв. ред. В. М. Жирмунский. – Л. : Наука, 1971. – 87 с.

56. Климов Г. А. Методика лингвогенетических исследований (Введение) / Г. А. Климов // Общее языкознание : методы лингвистических исследований / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1973. – С. 9–33.

57. Климов Г. А. Основы лингвистической компаративистики / Климов Георгий Андреевич / отв. ред. Н. З. Гаджиева. – М. : Наука, 1990. – 168 с.

58. Клычков Г. С. Типологическая гипотеза реконструкции индоевропейского праязыка / Г. С. Клычков // Вопр. языкознания. – 1963. – № 5. – С. 3–14.

59. Кодухов В. И. Общее языкознание / В. И. Кодухов. – М. : Высшая школа, 1974. – 303 с.

60. Колесов В. В. Поиски метода: Александр Христофорович Востоков / В. В Колесов // Русские языковеды / под ред. В. Г. Руделева. – Тамбов, 1975. – С. 82–113.

61. Колесов В. В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. / В. В Колесов // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А. В. Десницкая. – Л. : Наука, 1984. – С. 163–199.

62. Кормушин И. В. Праязык : ближняя и дальняя реконструкция / И. В. Кормушин // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 90–105.

63. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник для студентів філол. спеціальностей вищих закладів освіти / Кочерган Михайло Петрович. – К. : Академія, 1999. – 288 с.

64. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / Кримський Сергій Борисович. – К. : ПАРАПАН, 2003. – 240 с.

65. Кримський С. Метод / С. Кримський // Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2002. – С. 373.

66. Кубрякова Е. С. О понятиях языковой системы и структуры языка / Е. С. Кубрякова, Г. П. Мельников // Общее языкознание : внутренняя структура языка / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1972. – С. 8–91.

67. Кузнецов И. В. Категория причинности и ее познавательное значение / И. В. Кузнецов // Теория познания и современная наука. – М. : Мысль, 1967. – С. 3–73.

68. Лавровский П. А. О языке северных русских летописей / П. А. Лавровский. – СПб., 1852. – 160 с.

69. Лосев А. Ф. Античная философия истории / А. Ф. Лосев. – М. : Наука, 1977. – 207 с.

70. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания / Макаев Энвер Ахмедович. – М. : Наука, 1977. – 205 с.

71. Максимович М. А. Начатки русской филологии: Об отношении русской речи к западнославянской / М. А. Максимович // Собр. соч. – К., 1880. – Т. 3. – С. 25–155.

72. Максимович М. А. Новые письма к М. П. Погодину : о старобытности малороссийского наречия / М. А. Максимович // Собр. соч. – К., 1880. – Т. 3. – С. 273–311.

73. Макушев В. [Рец.:] М. А. Колосов. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878 / В. Макушев // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1878. – Ч. 200. – № 2. – С. 363–381.

74. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе // под ред. и с примеч. Р. Шор. – М.; Л. : Соцэкгиз, 1938. – 510 с.

75. Мельников Г. П. Лингвистические воззрения А. А. Потебни и типология языков / Г. П. Мельников // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 65–89.

76. Мельников Г. П. Системная лингвистика Гумбольдта – Срезневского – Потебни – Бодуэна и современная системная типология языков / Г. П. Мельников // Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики : сб. науч. трудов. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1986. – С. 13–26.

77. Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма / А. С. Мельничук // Вопросы языкознания. – 1970. – № 1. – С. 19–32.

78. Мельничук А. С. Предисловие / А. С. Мельничук // Методологические проблемы языкознания / отв. ред. А. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 3–16.

79. Мельничук О. С. Світогляд О. О. Потебні / О. С. Мельничук // Потебнянські читання / відп. ред. Г. П. Їжакевич. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 5–14.

80. Метод // Философский словарь / Андрущенко И. В., Вусатюк О. А., Линецкий С. В., Шуба А. В. – К., 2006. – С. 559.

81. Мечковская Н. Б. Язык как исторически изменяющееся явление / Н. Б. Мечковская // Общее языкознание / под общ. ред. А. Е. Супруна. – Минск : Вышэйш. школа, 1983. – С. 335–421.

82. Микешина Л. А. Философия науки : современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология

научного исследования : учеб. пособие / Л. А. Микешина. – М., 2005. – С. 229.

83. Надеждин Н. И. Великая Россия / Н. И. Надеждин // Энциклопедический лексикон. – СПб., 1837. – С. 263–276.

84. Немченко В. Н. Функционирование научного термина «метод» в современной лингвистической литературе / В. Н. Немченко // Вестник Нижегородск. ун-та им. Н. И. Лобачевского. – 2007. – № 6. – С. 280.

85. Нерознак В. П. Сравнительно-исторический метод / В. П. Нерознак // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 485–486.

86. Павский Г. П. Филологические наблюдения над составом русского языка : Первое рассуждение. О буквах и слогах / Г. П. Павский. – 2-е изд. – СПб., 1850. – XXIII, 141 с.

87. Подкорытов Г. А. О природе научного метода / Геннадий Алексеевич Подкорытов. – Л. : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1988. – 224 с.

88. Поржезинский В. К. Введение в языковедение : пособие к лекциям / В. К. Поржезинский. – 4-е изд. – М., 1916. – 243 с.

89. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : опыт логико-методологического анализа / Валентина Ивановна Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.

90. Протченко И. Ф. Ф. И. Буслаев – выдающийся филолог и педагог / И. Ф. Протченко // Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.» – М. : Просвещение, 1992. – С. 7–24.

91. Рузавин Г. И. Методы научного исследования / Г. И. Рузавин. – М. : Мысль, 1974. – 237 с.

92. Русанівський В. М. Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1980. – № 6. – С. 3–11.

93. Самбуров Э. А. Диалектика основных категорий системного анализа / Э. А. Самбуров // Методологические проблемы конкретных наук / отв. ред. А. Л. Яншин. – Новосибирск : Наука, 1984. – С. 68–76.

94. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

95. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

96. Серебренников Б. А. Проблема взаимоотношения общей методологии, лингвистической науки и частных методов лингвистического исследования / Б. А. Серебренников // Общее языкознание : методы лингвистических исследований / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1973. – С. 257–313.

97. Сиротинина О. Б. Система в языке – система в науке о языке / О. Б. Сиротинина // Анализ системы научного знания / под ред. Я. Ф. Аскина, Т. К. Никольской, Б. И. Мокина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – С. 151–154.

98. Смирнов С. В. Федор Иванович Буслаев (1818–1897) / С. В. Смирнов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 96 с.

99. Смирнов С. Н. Элементы философского содержания понятия «система» как ступени познания и общественной практики / С. Н. Смирнов // Системный анализ и научное знание / отв. ред. Д. П. Горский. – М. : Наука, 1978. – С. 60–83.

100. Снесар В. И. Место принципов в системе научного знания / Снесар В. И. // Анализ системы научного знания / под ред. Я. Ф. Аскина,

Т. К. Никольской, Б. И. Мокина. – Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1976. – С. 24–27.

101. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование / В. М. Солнцев. – 2-е изд. – М. : Наука, 1977. – 341 с.

102. Соловьев В. С. Философские начала цельного знания / Соловьев В. С. // Соч.: в 2-х т. – М. : Мысль, 1988. – Т. 2. – С. 139–288.

103. Сорокин Ю. С. Эволюция понятия историзма в русском языкознании 1830–1840-х гг. / Ю. С. Сорокин // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А. В. Десницкая. – Л. : Наука, 1984. – С. 200–235.

104. Спиркин А. Г. Основы философии : учеб. пособие для вузов / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1988. – 592 с.

105. Срезневский И. И. Записка о трудах профессора А. А. Потебни, представленная во 2-е Отделение Академии наук / И. И. Срезневский // Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 305–324.

106. Срезневский И. И. История русского языка : курс 1849–50 года. Составлял Г. Чернышевский / Срезневский И. И. // Мысли об истории русского языка / Срезневский И. И. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 93–132.

107. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка / Срезневский И. И. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 16–81.

108. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Наука, 1975. – 311 с.

109. Столяров В. И. Процесс изменения и его познание : логико-методологические проблемы / В. И. Столяров. – М. : Наука, 1966. – 252 с.

110. Тихонова Н. А. Понятие «причинная цель» / Н. А. Тихонова // Методологические проблемы науки : межвузовский науч. сб. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1978. – Вып. 6. – С. 43–53.

111. Тищенко К. А. До питання про види лінгвістичної реконструкції / Тищенко К. А. // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах : матеріали II Міжнародної конф. 14 – 15 квітня 2005 р. // упорядник Т. С. Пристайко. – Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – С. 411–414.

112. Тищенко К. А. Лінгвістична реконструкція як провідна процедура порівняльно-історичного методу / Тищенко К. А. // Методи лінгвістичних досліджень : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Слов'янськ : СДПУ, 2010. – С. 221–225.

113. Тищенко К. А. Порівняльно-історичний та історичний методи в лінгвогенетичних дослідженнях / Тищенко К. А. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вып. XX / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2010. – С. 12–18.

114. Тищенко К. А. Проблеми методики лінгвогенетичних досліджень (теоретичний і лінгвоісторіографічний аспекти) / Тищенко К. А. // Вісник Дніпропетровського університету : Серія Мовознавство. – Вип. 11. – Т. 2. / Відп. ред. М. В. Поляков. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2005. – С. 179–186.

115. Туманян Э. Г. Системность трансформации индоевропейских архетипов как критерий их одноплоскостного существования / Э. Г. Туманян // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 189–197.

116. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня / В. Ю. Франчук / відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1985. – 168 с.

117. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России : очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании / Н. С. Чемоданов. – М. : Учпедгиз, 1956. – 95 с.

118. Чикобава А. С. Проблема языка как предмета языкознания : на материале зарубежного языкознания / А. С. Чикобава. – М., 1959. – С. 7.

119. Шлейхер А. Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков (Предисловие) / А. Шлейхер // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 107–110.

120. Шлейхер А. Теория Дарвина в применении к науке о языке (Извлечения) / А. Шлейхер // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 116–121.

121. Щедровицкий Г. П. Исходные представления и категориальные средства теории деятельности / Щедровицкий Г. П. // Избранные труды / Щедровицкий Г. П. – М. : Изд-во Школы культурной политики, 1995. – С. 233–280.

122. Glushchenko V. Method Structure in Russian and Ukrainian Linguistic Tradition / V. Glushchenko // Collected Articles of the 3rd International Linguistics Conference (Taganrog, Russia) / edited by G. T. Polenova and T. G. Klikushina. – Newcastle upon Tyne, 2014. – P. 293–300.

123. Kovács F. Versuch eines Umrisses wissenschaftshistorischer Prinzipien / F. Kovács // Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1979. – T. 29. – Fask. 1–2. – S. 47–69.

124. Heinz A. Dzieje językoznawstwa w zarusie /A. Heinz. – Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1978. – 518 s.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
§ 1. Порівняльно-історичний метод і його структура.....	9
§ 2. Порівняльно-історичний та історичний методи в лінгвогенетичних дослідженнях.....	38
§ 3. Історизм і виникнення порівняльно-історичного мовознавства.....	46
§ 4. Встановлення причинових і системних зв'язків в українській і російській компаративістиці 20-х – 60-х рр. XIX ст.	58
Післямова.....	68
Підсумкові тестові завдання.....	72
Література.....	84

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Володимир Андрійович ГЛУЩЕНКО
Катерина Анатоліївна ТИЩЕНКО

**ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД В
УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ
МОВОЗНАВСТВІ 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
для здобувачів філологічних факультетів

За заг. ред. доктора філологічних наук, професора В. А. Глуценка

Підписано до друку 26.05.2016 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк. 6,25.
Наклад 100 прим. Зам. № 912.

Видавництво Б.І. Маторіна

84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел.: +38 06262 3-20-99; +38 050 518 88 99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
